

Masteroppgave

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Guro Rafoss Kverneland

Sættargjerden, reformbevegelsen og kirkens frihet

En analyse av indrekirkelig konflikt og kongemaktens innblanding, Norge ca. 1290-1300

Masteroppgave i historie
Veileder: Randi Bjørshol Wærdahl
Trondheim, mai 2018

Omslagsfoto: "Erkebiskop, domkapittel og konge" Steinutskjæring på Elgseter bru. Foto: Guro Rafoss Kverneland

Guro Rafoss Kverneland

Sættargjerden, reformbevegelsen og kirkens frihet

En analyse av indrekirkelig konflikt og
kongemaktens innblanding, Norge ca. 1290-1300

Masteroppgave i historie
Veileder: Randi Bjørshol Wærdahl
Trondheim, mai 2018

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Forord

Tenk at to år på masterstudiet nå er ferdig og jeg sitter her med mitt ferdige produkt. Det er rart å tenke tilbake på de første semestrene da jeg hadde null peiling på hvordan masterprosjektet mitt til slutt ville se ut. Men nå er jeg her og jeg synes ikke resultatet er så aller verst. Å skrive master har vært en spennende prosess, men å bli kastet ut i noe så stort som du aldri før har gjort har også vært en utfordring. Som sikkert alle masterstudenter kan skrive under på har det det hele vært en lang heistur.

Men en masteroppgave blir ikke til av bare en person. Jeg vil takke veileder Randi Bjørshol Wærdahl som har peket ut retningen for meg og holdt meg på stø kurs. Jeg vil også takka mamma for å ikke bare de to siste årene, men gjennom hele mitt studieløp, har lest og rettet masse av mitt arbeid og for å ha vært en god samtalepartner når jeg har hatt behov for det. Pappa må takkes for å ha vært en god bruker av Vipps og bidratt til at studieårene mine har blitt fylt med mye løye. Takk til Ragnhild Vikestrand for å entusiastisk ha læst gjennom alle kapitlene i oppgaven og bidratt stort til oppgavens grammatikk og formulering. Takk til mine medstudenter på lesesalen. Våre faglige, og ikke fylt så faglige, diskusjoner har vært en fornøyelse å ta del i. Og takk til De Utvalgte for å gitt meg et rikt studieliv utenfor det faglige. Det hadde aldri blitt noen master uten alle middager, teaterforestillinger og vinen vi har hatt sammen!

Guro Rafoss Kverneland

Trondheim 14.05.2018

Innholdsfortegnelse

Innledning	1
Tematisk utgangspunkt.....	1
Historiografi	4
Sættargjerden i Tønsberg.....	4
Konflikten i Nidaros	8
Konflikten i Stavanger.....	9
Teori om domkapitlenes utvikling.....	11
Kongemakten.....	13
Problemstilling, avgrensning og analysemetode	15
Kilder.....	17
Verne- og privilegiebrev.....	19
Verne- og privilegiebrev gitt i Nidaros	19
Vernebrev til Nidaros domkapittel 1283	19
Privilegiebrev til Nidaros domkapittel 1298	22
Vernebrev til Nidaros domkapittel 1299 og 1300	24
Vernebrev til Nidaros domkapittel 1308	25
Verne- og privilegiebrev gitt i Stavanger	27
Verne- og privilegiebrev til Stavanger domkapittel 1292	27
Vernebrev til Stavanger domkapittel 1300.....	30
Sammenfatning, sammenhenger og konklusjon.....	31
Kongemaktens innblanding i konfliktenes rettsprosesser	35
Domsavgiselsler i Stavanger	36
Kansler Åkes dom av 1296.....	36
Stevning fra hertug Håkon 1297.....	39
Biskop Øyvind av Oslo, biskop Torstein av Hamar og abbed Halle av Hovedøyas dom av 1298	41
Stevning fra kong Håkon 1299.....	47

Voldgiftsdommen av 1299	48
Domsavsigelser i Nidaros	50
Tautraforliket av 1297: også en domsavsigelse?	51
Biskop Narve og kannik Peter Matas dom av 1299	54
Kong Håkons antatte forlik fra 1301	57
Sammenfatning, sammenhenger og konklusjon	60
Erkebiskop Jørunds jarletittel	63
Hva var en jarl?	65
Hva var Jørunds motiv og hva tjente han på å bli jarl?	66
Kongemaktens motiv for å gjøre Jørund til jarl.....	69
Europeisk påvirkning.....	71
Sammenfatning og konklusjon	72
Konklusjon	73
Bibliografi:	81
Kilder	81
Litteratur	81

Innledning

Tematisk utgangspunkt

Siden 1000-tallet hadde det foregått en reformbevegelse innenfor kirken. Bevegelsen hadde som et av sine hovedmål å frigjøre seg fra seg den verdslige makten på alle mulige måter og etablere *libertas ecclesiae*, kirkens frihet.¹

I Norge kom denne bevegelsen eksplisitt til uttrykk i 1277 da kong Magnus Lagabøte Håkonsson inngikk et forlik med erkebiskop Jon. Dette ble i ettertiden kjent som Sættargjerden i Tønsberg.² Sættargjerd, eller på latin *compositio*, betyr forlik, og i dette tilfellet et forlik mellom kongemakten og kirkemakten som satte grenser for de to samfunnsmaktene. Avtaleformen var en svært vanlig form i europeisk middelalder og spesielt mellom kongemakt og kirke.³ Slike avtaler var ofte karakterisert av at privilegier ble gitt fra den ene parten til den andre, men det hadde også en kontraktuell karakter. Det vil si at avtalen ble inngått mellom to parter som godkjente hverandre som likeverdige.⁴ Ved å akseptere Sættargjerden som gjeldene rettsgrunnlag mellom de to samfunnsmaktene, godkjente kongemakten reformbevegelsens krav.

Reformbevegelsen var først og fremst en universellkirkelig reform, men den fikk også sitt utspill på det mer lokale plan. Biskopene rundt om i hele Europa ble viktige agenter for reformbevegelsen i lokalsamfunnene.⁵ Det ble også mer og mer vanlig at biskopene rundt om i Europa tilegnet seg mer lærdom i kanonisk rett og fikk større juridisk innsikt. Dette måtte til for å kunne stå imot de mange konfrontasjonene med den verdslige makten. Erkebiskop Jon var en av disse biskopene. Så tro mot reformbevegelsens lære om kanonisk rett og kirkens frihet var Jon at han fikk tilnavnet *hinn staðfasti*, Jon den Standhaftige.⁶

¹ Bagge, S. (2004) *Europa tar form. År 300 til 1350*. Oslo: Cappelens forlag as: 186-197. Ingesman, P. og Pedersen, N. A. (2012) *Kirkens historie. Bind 1*. København: hans Reirzel forlag: 369-450

² NGL II: 462-467. En oversatt versjon av Sættargjerden kan leses i *Norske middelalderdokumenter*, Bagge, S m. fl. (1973) *Norske middelalderdokumenter*. Universitetsforlaget: 136-150. Det er denne oversettelsen jeg selv bruker. Når jeg videre i oppgaven henviser til *Sættargjerden* er det utelukkende dette forliket jeg sikter til selv om det også finnes andre sættargjerd slik som Sættargjerden på Avaldsnes fra 1297.

³ Ordet konkordat er også brukt om denne type avtale. Eksempler på andre slike avtaler er konkordatet i Worms fra 1122 mellom pave Calixtus II og keiser Henrik VI som gjorde slutt på den langvarige investiturstriden. Konkordatet i Wien i 1448 mellom pave Nikolaus V kan også nevnes i denne sammenheng.

⁴ Hamre, L. (1977) *Ein diplomatarisk og rettshistorisk analyse av Sættargjerden i Tunsberg*, (red. Haug, E.) i HT 83 (2003): 386. I denne oppgaven har jeg brukt to forelesningsrekker av Lars Hamre, men som begge er renskrevet av Elbjørg Haug i ettertid. Fordi argumenteringen og konklusjonene allikevel er Hamres egne har jeg valgt å referer til det året forelesningsrekken er fra og ikke da Haug publiserte dem som artikler.

⁵ Beistad, H. A. Ø. (2016) An almost fanatical devotion to the pope? (Doktoravhandling) NTNU, Trondheim: 6-8, Bagge 2004: 184-185

⁶ Hamre 1977: 383-384

Sættargjerden ble til i forbindelse med at kong Magnus arbeidet med en felles lov for hele landet. Erkebiskop Jon ville ikke tillate at kongen gav en egen kristenrett som en del av Landsloven. Det var imot prinsippet om *libertas ecclesiae*. Erkebiskopen mente at han selv skulle stå for den delen av lovgivningen. Dermed måtte kongen og erkebiskopen gå i forhandlinger. Før forliket kom til i 1277 hadde det blitt gjort forsøk på å få i stand en lignende avtale i 1273 som ble kalt Bergenskonkordatet.⁷ Fordi paven ikke godkjente avtalen fra Bergen måtte nye forhandlinger til og den nye avtalen ble ikke underlagt pavens godkjennelse.⁸

Blant Sættargjerdens 19 artikler står de to første frem som de mest betydningsfulle. I artikkel én ga erkebiskopen avkall på sitt krav om kongevalg og kroneofring.⁹ I artikkel to ga kongen avkall på all jurisdiksjon i saker som tilhørte kirken. Dette var kanskje et av de viktigste kravene til reformbevegelsen. Videre består forliket av en del mindre privilegier til kirken som fritak fra leidangsskatt. Et nytt tienderegulativ inngikk også i avtalen. Forliket ble med ed godkjent av kongen og rikets stormenn, prelater og kapittelfullmektige. I tillegg hang de samme sine segl på dokumentet sammen med kongens og erkebiskopens segl. Blant beseglerne var også biskop Arne av Stavanger.

Flere steder i forliket kan vi finne tegn på reformbevegelsens krav. For det første ser vi i forlikets første del at erkebiskopen "taler". Han henviser da direkte til den kanoniske retten. I Bergenskonkordatet var den kanoniske retten i enda større grad understreket. Den endringen fra 1273 til 1277 vil bli diskutert senere i oppgaven. Den kanoniske retten var en lovsamling som utviklet seg i reformbevegelsens periode der de to meste kjente samlingene *Decretum Gratian* og *Lieber extra*.¹⁰ Fremveksten av den kanoniske retten hang sammen med kirkens krav om kirkelige domstoler. Som vi allerede har sett var en av de viktigste artiklene i Sættargjerden nettopp at kirken skulle ha sin egen jurisdiksjon der den verdslige makten verken kunne «høre, undersøke eller avgjøre» i kirkens juridiske saker.¹¹

⁷ I det store og hele var de to avtalene like, men Bergenskonkordatet ble gjort avhengig av pavens godkjennelse. Paven godkjente avtalen fra Bergen, men på noen betingelser. Disse betingelsene kunne ikke kongen godta og det var trolig erkebiskopen selv som hadde fått frem disse betingelsene i samtale med paven.

⁸ Seip, J. A. (1942) *Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*. Oslo: A. W. Brøggers boktrykkeri as: 103. Hvorfor forliket fra 1277 ikke ble underlagt pavens godkjennelse er ikke eksplisitt forklart i forskningslitteraturen, men ved gjennomlesing av for eksempel Joys, C. (1955a) «Erkebiskop Jon og Magnus Lagabøte. Sættargjerd og lovgivning 1267-1280» i *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153-1953* (red. A. Fjellbu m.m). Oslo: Forlag land og kyrkje: 289-300 kan vi forstå at det har med å faktisk få i gang et forlik. Forliket fra 1273 ville paven bare godkjenne på tre betingelser som kongemakten ikke kunne godkjenne.

⁹ Ved Magnus Erlingssons kroning i 1163/64 ble dette privilegiet, og andre, gitt til kirken. En større analyse av privilegiene fra Magnus Erlingsson kan leses i f. eks. Tobiassen, T. (1964) *Tronfølge og privilegiebrev. En studie i kongedømmets ideologi under Magnus Erlingsson* i HT 43: 181-273

¹⁰ For videre lesing se Brundage, J. A. (1995) *Medieval canon law*. Longman group

¹¹ Sættargjerden artikkel to

Ved sin død etterlot kong Magnus seg to mindreårige sønner. Det ble derfor satt inn et formynderstyre, også kalt baronregjeringen, som skulle regjere på vegne av den eldste sønnen, kong Eirik. Formynderne, som til tross for å ha besejlet Sættargjerden, startet et systematisk arbeid som på mange punkter gikk imot Sættargjerden og som førte til en to år varig strid mellom erkebiskop Jon og baronene

Det er aldri blitt helt avklart hva Sættargjerden sin skjebne ble etter denne striden da det ikke finnes noen kilder som hentyder at den ble formelt opphevet. Et forlik mellom kirken og kongemakten kom i stand i 1290 og det er dette forliket som i forskningstradisjonen om Sættargjerden ligger til grunn i de fleste forskeres konklusjoner om Sættargjerdens videre gyldighet. Det er også svært få kilder som i det hele tatt nevner Sættargjerden i årene etter 1290-forliket.

Målet for denne oppgaven er å se hvilken status reformbevegelsens krav om kirkens frihet hadde i Norge på 1290-tallet og begynnelsen av 1300-tallet, med utgangspunkt i Sættargjerden. I og med at Sættargjerden er så knyttet til reformbevegelsen vil en undersøkelse av dets status i perioden også si noe om reformbevegelsens posisjon i Norge i den gitte perioden. Fordi kravet om kirkens frihet fra verdslig makt har en spesiell plass i analysen vil jeg ta for meg de tilfellene der kongemakten blandet seg inn i indrekirkelige forhold. Heretter vil disse hendelsene bli referert til som møter mellom kirke- og kongemakt. Videre vil jeg analysere maktforholdet mellom kirken og kongemakten. Målet er også å kunne belyse spørsmål om Sættargjerdens gyldighet etter 1290.

Jeg velger å bruke to konflikter som fant sted innenfor kirken på 1290-tallet og overgangen til 1300-tallet som studieobjekt. Den ene konflikten var mellom erkebiskop Jørund i Nidaros og hans domkapittel, og den andre konflikten var mellom biskop Arne av Stavanger og hans domkapittel. I disse konfliktene ble spørsmålet om forholdet mellom kirke og kongemakt slik det kom til uttrykk i Sættargjerden satt på prøve. Disse hendelsene tok del i den større vest-europeiske striden mellom kirkemakt og kongemakt som hadde vært til stede siden investiturstriden.¹²

Samtidig som disse konfliktene fant sted utspilte det seg en større konflikt mellom paven og den franske kongen. I 1296 var det krig mellom Frankrike og England og begge kongemaktene begynte å kreve inn skatter fra geistligheten. Pave Bonifacius VIII sto veldig hardt på kravene om kirkens frihet fra verdslig makt og pavens overhøyhet. Han reagerte kraftig

¹² Andre konflikter mellom geistlig og verdslig makt som var et uttrykk for reformbevegelsen var for eksempel konflikten mellom den danske kongen Valdemar den Store og den erkebiskopen Eskild. I England var det en strid mellom kong Henrik II og erkebiskop Thomas Becket. Ingesman 2012: 208-209

mot denne beskatningen. Konflikten utviklet seg til å bli et spørsmål om hvilken makt paven egentlig hadde over de verdslige fyrstene. Fra senere i denne konflikten kommer den kjente bullen *Unam Sanctam*. Der legger pave Bonifacius ut om doktrinen om de to sverdene der det verdslige sverdet til de verdslige herskerne var underlagt pavens åndelige sverd. Sverdene i seg selv var gitt til paven av Gud, og paven hadde videre gitt det verdslige sverdet til de verdslige herskerne. Derfor var alle verdslige fyrster underlagt pavens autoritet. Kong Filip IV av Frankrike argumenterte på den andre siden med Thomas Aquinas sine ideer om samfunn og kongemakt. Kongemakten og kirken skulle støtte hverandre, men begge maktene var innsatt av Gud og den ene var ikke underlagt den andre. Bonifacius død 1303 markerte på mange måter slutten på den universelle reformbevegelsen. Hans etterfølger, Clement V, tilbakekalte Bonifacius sine buller og berømte Filip for han fromhet og iver i sin behandling av Bonifacius.¹³ Det er også et mål å kunne betrakte mine resultater i lys av dette europeiske perspektivet og se om forholdet mellom kirken og kongemakten i Norge var et norsk uttrykk for den maktkampen som foregikk mellom for eksempel paven og den franske kongen.

Historiografi

Fordi oppgaven berører flere forskningsfelt har jeg valgt å dele inn historiografien i ulike temaer. Først tar jeg for meg forskningstradisjonen rundt Sættargjerden da denne er sentral i mine analyser. Jeg vil videre ta for meg konfliktene i Nidaros og Stavanger og hovedforskningen som er gjort på dem. De to siste temaene går spesifikt på forskningens oppfattelse av de norske domkapitlene og kongemakten. Dette er tatt med i historiografien fordi det legger en grunnleggende forståelse av disse to aktørene som vil være gjeldende for resten av oppgaven.

Sættargjerden i Tønsberg

Tidligere forskning på dette emnet kan deles inn i to kategorier. Den første er historiografien som omhandler Sættargjerden konkret. Denne kategorien kan igjen deles inn i to grupper. Den første gruppen er diskusjonen om Sættargjerden var en nyvinning for kirken eller om den bygger på en lengre konflikt mellom kongemakten og kirkemakten. Det eldste synet ble lansert av Rudolf Keyser. Han mente at forliket var en veldig nyvinning for kirken og en seier over kongedømmet. Halvdan Koht hevder derimot at forliket var «frukten av hundre års kirkelig

¹³ Tierney, B. (1964) *The crisis of church & state 1050-1300*. Englewood Cliffs: 165-192, Bagge 2004: 223-226, Bagge 2010: 316-319

vekst». ¹⁴ Også Charles Joys har denne oppfatningen av Sættargjerden og han skriver; «[...] og således se på sættargjerden som avslutningen på en utvikling.» ¹⁵

Den andre gruppen er svært sentral for min egen undersøkelse. Den diskuterer Sættargjerdens gyldighet etter baronsregjerings kamp mot kirkens privilegier i 1280-årene. Svaret på dette spørsmålet har i forskningslitteraturen vært svært forskjellig. I forbindelse med stridighetene på 1280-tallet står det klart at baronene ikke ønsket Sættargjerden som gjeldende praksis. Til grunn for striden lå tre hovedspørsmål. Før det første ville baronregjeringen kutte ned på de økonomiske rettighetene kirken hadde tilegnet seg. Det ble lagt ned forbud mot det nye tienderegulativet og det var strid i forståelsen av skatteprivilegiene kirken hadde fått. Geistlige og biskopmenn måtte utrede utfareleidang og «skipafe» (tilskudd til bygging og vedlikehold av leidangsskip og utstyr). Dette var ikke direkte imot Sættargjerden, men mot forlikets «ånd» da det ga geistlige og biskopmenn fritak fra leidangsskatt og leidangsferd. ¹⁶ Direkte gikk baronene imot erkebiskopens myntprivilegie og handelsprivilegie. ¹⁷ For det andre angrep baronen kirkens jurisdiksjonsrett. Lagmenn fikk instruksjoner om å dømme i kristenrettssaker og i klerkemål. For det tredje ble erkebiskopens krav om kirkens herredømme over kristenrettslovgivning bestridt og tilsidesatt av baronregjeringen. De ville vende tilbake til «forn kristenrett». ¹⁸

Ved erkebiskop Jons død i 1283 opphørte kirkens motstand mot baronregjeringen og striden tok slutt. Ikke før i 1287 kom en ny erkebiskop som kunne ta opp kampen igjen. Erkebiskop Jørund gjorde også et forsøk på å hevde kirkens rett ovenfor kongemakten, men ble fort oppslukt i sin strid med Nidaros domkapittel. ¹⁹ I 1290 skal erkebiskopen og kongemakten ha kommet fram til et forlik der det ble stadfestet at forn kristenrett skulle gjelde med tanke på tiende, sakefall og andre kirkelige inntekter. Alle de økonomiske fordelene kirken hadde fått i Sættargjerden måtte de altså gi opp. ²⁰ Mer enn det vet vi ikke fra dette forliket så det er uklart

¹⁴ Helle, K. (1964) *Norge blir en stat 1130-1319*. Universitetsforlaget: 103

¹⁵ Joys 1955a: 293-294

¹⁶ Artikkel 12 og 13

¹⁷ Artikkel 10 og 17

¹⁸ Definert som den kristenrett som gjaldt i kong Håkon Håkonssons og erkebiskop Sigurd sin tid (1231-1252), de som var skrevet i landskapslovene. Seip 1942: 147-149s158-159

¹⁹ Erkebiskop Jørunds handlinger på Island kan leses i *Biskop Arnes saga*, kapittel 130-132. Sagaen hevder blant annet at «Den vordende erkebiskop (Jørund) påbød også at på Island skulle den kristenretten gjelde som herr erkebiskop Jon og herr biskop Arne hadde forordnet.» Det vil si at erkebiskop Jørund påla at Sættargjerden skulle være gjeldene kristenrett på Island. Erkebiskop Jørund prøvde også å forfølge de han mente sto ansvarlig for erkebiskop Jons landsforvisning. Sagaen nevner Ravn Oddsson og Jon Brynjolvsson, *Biskop Arnes saga* kapittel 136

²⁰ Helle 1964: 178-180

hva resultatet av baronenes angrep på jurisdiksjonen og kristenlovgivningen var.²¹ Dette forliket var altså ikke nødvendigvis en opphevelse av Sættargjerden.

I kildene etter forliket i 1290 finner vi første referanse av betydning til Sættargjerden i erkebiskop Olavs provinsialstatutt fra 1351. Der hevder han kirkens uavhengige jurisdiksjonsrett slik den ble stadfestet i Sættargjerden.²² Det tok mange år før Sættargjerden igjen dukket opp i kildene. Det var da erkebiskop Aslak som tok forliket opp igjen. I en statutt fra 1436 sier erkebiskop Aslak at tienden skulle betales ifølge «*composicione inter coronam et ecclesiam*», altså ifølge forliket mellom krone og kirke, Sættargjerden. Under kampen om den norske kronen mellom den danske kong Christian og den svenske kong Karl Knutsson Bonde, arbeidet erkebiskop Aslak for å få Sættargjerden stadfestet. Det endte med at den seirende kongen, kong Christian I, stadfestet Sættargjerden på et riksmøte i 1458.²³ Hva som var Sættargjerdens status i tidsrommet mellom 1280-årene og 1458 har av historikere vært under diskusjon.

Det eldste synet på Sættargjerdens gyldighet etter 1280-årene er representert ved Rudolf Keyser i hans verk *Den norske kirkes historie*. Der hevder han at Sættargjerden hadde mistet sin kraft og var tilsidesatt ved forliket i 1290. Den ble opphevet og striden med baronene endte med seier for kongemakten.²⁴ Keyser's samtidige, P. A. Munch, hadde derimot et ganske annet syn på Sættargjerdens posisjon etter 1290. I *Det norske folks historie*, argumenterer Munch for at Sættargjerden på ingen måter ble opphevet ved forliket i 1290, men heller bekreftet. Sættargjerden var dog så kraftig redusert ved opphevelsen av tienderegulativet og det etterfølgende Stedjebrevet²⁵ at Sættargjerden hadde mistet hele sin betydning. Gjennom misbruk hadde den mistet sin kraft, men den var fremdeles gjeldene og kunne bli tatt opp igjen «under heldigere Omstændigheter».²⁶

I en artikkel fra 1916 fremmer Halvdan Koht nok et nytt syn på Sættargjerden etter 1290. Han hevder standhaftig at Sættargjerden «slett ikkje vart avlyst», men at den ble stående så

²¹ «Forliket mellem kongen og biskopene i 1290 kjenner vi ikke noe direkte til. Kongebrevet (NGL III 17 f.) som hentyder til overenskomsten, er en melding til folket om hvilke regler tienden og pengebøtene skulde betales efter. Brevet gjelder almuens økonomiske forpliktelser mot presteskabet; hvorvidt overenskomsten hadde et videre omfang (eller som Munch tenker sig, senere blev utvidet), vet vi ingenting om.» Seip 1942: 172

²² NGL III s. 301-306

²³ Seip 1942: 200

²⁴ Keyser, R. (1856-58) *Den norske kirkes historie*. Christiania

²⁵ Bare fire dager etter utstedelsen av Sættargjerden ga kong Magnus et tilleggsprivilegie til kirken. Det såkalte Stedjebrevet gav erkebiskopen utvidet jurisdiksjon over sine menn og en større del av boten enn det Sættargjerden gav. I tillegg gav Stedjebrevet en mer detaljert forklaring på en del av privilegiene i Sættargjerden. Seip 1942: 308. Joys 1955a: 345, 348-349,

²⁶ Munch, P. A. (1859) *Det norske folks historie*. I-IV, 2. Christiania: 177

lenge den katolske kirken virket i Norge.²⁷ Sammen med Koht står Jens Arup Seip sin doktoravhandling, *Sættargjerden i Tunsberg og kirken jurisdiksjon*, som en av grunnpilarene i forskningstradisjonen rundt Sættargjerden. I motsetning til Koht hevder Seip at Sættargjerden var «satt ut av kraft». Argumentet bak dette standpunktet er ikke basert på bestemmelsene gjort ved forliket i 1290, men; «En overenskomst som en av partene ikke lenger anerkjenner, og som den annen part ikke er i stand til å fremtvinge anerkjennelsen av, er død og maktesløs.» Det står allikevel klart for Seip at Sættargjerden ikke forsvant fra kirkens hukommelse, men ble gjemt til senere bruk.²⁸

Charles Joys sier seg enig med Koht sitt utsagn om at Sættargjerden var gyldig og bindende avtale mellom kirken og kongemakten. Joys legger hele denne konklusjonen på grunnlag av analyser av jurisdiksjonsretten som Sættargjerden ga kirken. Fordi dette privilegiet var «den viktigste av alle kirkens rettigheter som er nevnt i sættargjerden», og fordi Joys analyser argumenterer for at «kirkens proster hadde helt selvstendig jurisdiksjon», må Koht sine konklusjoner stå som gyldige. Dette er stikk i strid med Seip sine analyser som sier at prostedommene ble av baronene «renset for domsmakt».²⁹

Oluf Kolsrud konkludere likt som Koht og Joys, og sier at Sættargjerden etter 1290 fortsatt sto ved makt og gjorde det hele middelalderen ut til tross for 1290-forlikets kansellering av tiendeloven og den kirkelige saksfallsretten.³⁰

Grethe Authén Blom har etter mitt syn den mest interessante forståelsen av Sættargjerdens posisjon etter 1290. Istedenfor å analysere de enkelte privilegiene i Sættargjerden ser hun på den som en helhet og legger det til grunn når hun konkluderer. Hun bruker allikevel jurisdiksjonsprivilegiet som grunnlag for sin analyse. Hun argumenterer for at baronene ikke ønsket å fjerne jurisdiksjonsretten, men tvert imot fant den fordelaktig i noen tilfeller:

Det ble aldri tale om å stadfeste avtalen på nytt, men det fulgte heller ikke noen offisiell underkjennelse. Med hensyn til jurisdiksjonen inntok riksstyret et lignende standpunkt som for Sættargjerden som helhet. Likesom det ville være uråd å annullere hele Sættargjerden og virkelig håndheve en slik opphevelse over hele linjen, var det både ugjennomførlig og uhensiktsmessig å feie bort alt som hadde med kirkelig jurisdiksjon med et pennestrøk.³¹

²⁷ Koht, H. (1916) *Sættargjerden i Tønsberg*. I HT 5, rk. 3: 261

²⁸ Seip 1942: 172-173, 176

²⁹ Joys, C. (1955c). «Erkebiskop Jørund 1287-1309. Strid mellom erkebiskop og domkapitel.» i *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153-1953*. (red. A Fjellbu m.m). Oslo: Forlaget land og kyrkje: 345, 348-349, Seip 1942: 171

³⁰ Kolsrud, O. (1958) *Noregs Kyrskjesoga*, bind 1. Oslo: H. Aschehoug co.:251

³¹ Blom, G. A. (1967) *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Universitetsforlaget: 339

Sverre Bagge har også en lignende tolkning. I en artikkel fra 2008 hevder han at Sættargjerden ikke bare var gyldig etter forliket i 1290, men at kongemakten faktisk var interessert i å holde den gyldig. De privilegiene om kroneofring og kongevalg som kirken gav avkall på ved inngåelsen av Sættargjerden var alt for verdifulle til at kongemakten ville oppheve den. Han presiserer allikevel at det var den gjensidige avtalen mellom kongen og erkebiskopen som fortsatt var gjeldene og ikke nødvendigvis de påfølgende privilegiene. Han understreker også at formuleringen i jurisdiksjonsparagrafen ble av baronregjeringen tolket dit hen at det var opp til kongen å tolke hvor langt kirkens rettigheter skulle gå.³² Denne tolkningen var også en del av den kongeideologien Bagge mener baronene hadde; «noe som kan minne om den senere teorien om den suverene stat: All makt er delegert fra kongen.»³³ Dette var et uttrykk for en samfunnsteorier som var videreutviklet av Thomas Aquinas fra Aristoteles.

Som vi ser er det stor uenighet om Sættargjerdens stilling etter 1290, men alle forskerne er allikevel enige om at Sættargjerden som helhet aldri ble formelt opphevet av baronregjeringen. Paradoksalt nok er det denne enigheten som har ført til alle de andre uenighetene om Sættargjerden. Hadde vi hatt en kilde som viser til en formel opphevelse av Sættargjerden ville sannsynligvis denne forskningstradisjonen ikke vært så stor. Spørsmålet om hvorfor Sættargjerden aldri ble formelt opphevet kan forklares med at de fleste av baronene ved ed hadde bundet seg til å overholde den. Som nevnt inneholdt Sættargjerden også bestemmelser som var til fordel for kongemakten slik som artikkel 1 der kirken oppga retten til valg av konger.³⁴

Konflikten i Nidaros

Den andre historiografikategorien er om de to konfliktene i Nidaros og Stavanger, som er studieobjekt for min egen analyse. Konflikten i Nidaros har som regel en plass i de fleste forskernes arbeid om norsk middelalder, men det er Charles Joys og Lars Hamre som i nyere tid har de mest dyptgående analysene av konflikten.³⁵ Begge setter konflikten inn i et perspektiv der Sættargjerden og hendelsene på 1280-tallet var førende for fremveksten av konflikten.

³² Bagge, S. (2008) *Salvo semper regio iure. Kampen om sættargjerden 1277-1290*. i HT 87: s. 201-224. Formuleringen Bagge referer til er avslutningen på artikkel to der kongemakten gir fra seg sin rett til jurisdiksjon i kirkens saker. Formuleringen kan tolkes på den måten at kongen hadde domsrett av en eller annen art i alle bøtesaker, også de som lå under kirkens rett. Denne tolkningen mener Bagge at baronene hadde.

³³ Bagge 2008: 219

³⁴ Blom 1967: 315

³⁵ Joys 1955c. Hamre, L. (1980). «Striden mellom erkebiskop Jørund og domkapitlet i Nidaros» i Steinar Imsen (red.). *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Trondheim 2003: Tapir akademisk forlag: 187-213

Bakgrunnen for konflikten var, ifølge dem begge, en kombinasjon av at domkapitlet hadde hatt en maktøkning under vakansen etter erkebiskop Jon som gjorde at de ikke ville bøye seg for de nye kravene til erkebiskop Jørund. Domkapitlet var også misfornøyd med at erkebiskop Jørund ikke klarte å føre videre den sterke linjen til sin forgjenger.³⁶ Som Hamre skriver «viljen til makt har vore større enn evnene hans.»³⁷

Stridspunktene i konflikten finner Hamre i et vitnemål fra domkapitlet hvor de ramser opp de rettighetene de mente å inneha ovenfor erkebispestolen og erkebiskopen. Brevet viser at det var strid om økonomi og kirkegods, retten til prebender, råd og samtykkerett, rettigheter innenfor strafferetten og når erkebiskopen ikke var i byen.³⁸ For å ordne opp i konflikten stevnet erkebiskop Jørund kannikene til Hålogaland, men da kannikene ikke møtte opp ga erkebiskopen dem en bot på 1000 mark. For dette appellerte kannikene til paven. Paven utnevnte kongens kansler Bård til dommer.³⁹ Som analysene under vil vise var ikke kansler Bård helt upåvirket av kongemakten. Kongemakten blandet seg også inn på andre måter. Den gav verne- og privilegiebrev til domkapitlet og den blandet seg inn i rettsprosessene som konflikten tvang frem.

Konfliktens kjerne var altså at erkebiskop Jørund ikke lot domkapitlet ha visse rettigheter som de selv mente de hadde. Det ble et spørsmål om autoritet og myndighet.

I forhold til konflikten i Stavanger, som vi skal se under, mangler det en full redegjørelse av konflikten i Nidaros som tar for seg alle relevante kilder.

Konflikten i Stavanger

I 1266 skjenket daværende biskop Torgils av Stavanger tienden fra Finnøy til sitt domkapittel. Gaven ble også gitt med råd og i nærvær av kong Magnus Lagabøte og skulle være for «evig tid».⁴⁰ Dette gavebrevet er bakgrunnen for striden mellom biskop Arne og hans domkapittel på 1290-tallet og kong Magnus deltakelse i den var med på å gjøre konflikten enda større.

I historiografien om konflikten i Stavanger er det to forfattere som peker seg ut, Anton Wilhelm Brøgger og Eldbjørg Haug. Brøgger viet i 1915 et stort kapittel til denne konflikten i sin bok *Stavangers historie i middelalderen*. Han mente at biskop Arne hadde av tidligere historikere blitt offer for en «ensidig opfatning» og at han var blitt fremstilt som en pengegrisk

³⁶ Joys 1955c: 349-352

³⁷ Hamre 1980: 192

³⁸ En detaljert forklaring på de forskjellige punktene kan leses i Hamre 1980: 195- 204

³⁹ Joys 1955c: 351-352

⁴⁰ Oversatt i Brøgger, A. W. (1915) *Stavangers historie i middelalderen*. Stavanger: Dreyers forlag og boktrykkeri: 48

og stridbar person, og at han ønsket å påføre domkapittelet skade.⁴¹ Brøggers fremstilling av konflikten bærer tydelig preg av at han ønsket å renvaske biskop Arnes navn og sette ham i et bedre lys. Ved å gjøre det uttrykker også Brøgger en negativ holdning mot kannikene som han kaller hovmodige og trangsynte. Han fremstilling er altså til tider svært partisk og det må bli tatt hensyn til ved bruk av hans konklusjoner. Brøggers fremstilling er til tross for det per dags dato den eneste fulle redegjørelsen av konflikten i Stavanger og den eneste som systematisk går igjennom alle relevante kilder knyttet til den.

Elbjørg Haug har også gjort et større arbeid om konflikten i Stavanger. I sitt bidrag til boken *Law and power in the middle ages* fra 2008 bruker hun konflikten som studieobjekt. Hennes hypotese er at en omorganisering av domkapitlet knyttet til en sekularisering av organisasjonen var grunnen til at det ble konflikt. Som vi skal se under er det Margit Hübert som først ble anerkjent for denne teorien, men merkverdig nok kobler ikke Haug teorien og Hübert sammen. Hennes redegjørelse og analyse er rettslig orientert og er derfor ikke like detaljert som Brøgger. Hun hevder at løsningen på konflikten var at kong Håkon fornyet det såkalte Stavangerprivilegiet og at det fungerte som et kompromiss for biskop Arne. Som det vil bli diskutert senere i oppgaven er ikke jeg enig i at Stavangerprivilegiet ble fornyet av kong Håkon eller var gjeldende rettspraksis i denne perioden.

Hvorfor gaven ble gitt eller hvorfor kong Magnus var en del av den er ikke opplyst om i brevet og forskere har kommet frem til forskjellige svar på disse spørsmålene. Brøgger mener det bare var kirkens skikk at en biskop skulle sørge for at domkapittelet hadde de inntektene de trengte til deres felles bordhold. Forklaringen på kongens innblanding er hos ham at det var et godt vennskap mellom biskopen og kongen.⁴² Elbjørg Haug presenterer en litt mer omfattende teori. Selve motivasjonen bak gaven er i samme spor som Brøgger. Grunnen til kong Magnus' deltakelse i brevet er en helt annen. Haug hevder at reguleringen og innbetalingen av tienden var uklar før Sættargjerden kom i 1277. På Finnøy var det en storgård kalt Hesby som hadde en tilhørende kirke. Frem til denne tid hevder Haug at tienden fra denne gården var blitt gitt til kirkens «eier» og ikke til bispekirken, en ordning som var i tråd med den eldre tradisjonen om «egenkirker eller privatkirkevesenet». I 1266 var denne gården i kong Magnus besittelse og

⁴¹ Brøgger 1915: 52

⁴² «At kongen var med om denne gaven vitner om hans vennskap for Thorgils og hans omsorg for hans kirke» Brøgger 1915: 47-48

derfor måtte han gi sitt samtykke når tienden på hele øya skulle gis til domkapittelet.⁴³ For denne oppgavens del er det biskop Arnes syn som er viktig.

I 1294 finner vi det første dokumentet som refererer til konflikten mellom biskop Arne og hans domkapittel, en konflikt som i sin videste utstrekning varte helt frem til biskop Arnes død i 1303. I en appell sendt fra domkapittelet til paven datert 16. desember 1294 nevnes en dom fra biskop Arne om at han fratok Finnøytienden fra domkapittelet, den som biskop Torgils hadde skjenket dem.⁴⁴ Originaldommen finnes ikke, men appellen daterer den til 10. desember samme år. Selve spørsmålet om Finnøytienden må ha oppstått tidligere da biskop Arne faktisk avsa en dom og ikke bare kom med en kunngjøring eller en instruks. En annen indikasjon på dette er at hertug Håkon hadde i 1292 utstedt et verne- og privilegiebrev til domkapittelet. Brøgger og Haug er enige om at dette brevet var fremkalt av kapittelet som et rop om hjelp mot biskop Arnes intensjoner om å frata dem Finnøytienden.⁴⁵

Biskop Arnes svar til korbrødrenes appell var å selv sende et brev til paven der han forklarte sin side av saken.⁴⁶ Her la biskop Arne frem tre argumenter for hvorfor han kunne ta tilbake gaven fra biskop Torgils; 1. fordi den var til skade for bispestolen, 2. fordi den var til skade for alle etterkommende biskoper, og 3. fordi den var gitt med verdslig råd som var imot kanonisk rett. Det siste argumentet henviser til kong Magnus' samtykke av gaven. Biskop Arne referer til den universelle kanoniske retten som også lå til grunne i Sættargjerdens jurisdiksjonsartikkel.

Paven utnevnte dommere i saken og som empirikapitlene vil vise ble hertug Håkon involvert på grunn av dette. Konflikten eskalerte langt utover spørsmålet om Finnøytienden og ble, i liket med konflikten i Nidaros, en konflikt om autoritet og myndighet. Til forskjell fra konflikten i Nidaros viser konflikten i Stavanger helt fra starten av at reformbevegelsens krav om kirkens frihet var en viktig sak for biskopen.

Teori om domkapitlenes utvikling

Som en av hovedaktørene i konfliktene vil jeg presentere en grunnleggende teori om domkapitlene. Teorien går ut på at de i løpet av 1200-tallet hadde en selvstendighetsutvikling. Domkapitlene ble egne organisasjoner med egne interesser og økt makt. I Norge er det Margit Hübner som har fått mest kreditering for denne teorien. Hun er også den eneste som har

⁴³ Haug, E. (2008) «The conflict in the Stavanger church around 1300 and the intervention of Håkon Magnusson» i *Law and power in the middle ages* (red. Andersen, Münster-Swendsen og Vogt). København: DJØF Publishing: 112-113

⁴⁴ Brøgger 1915: 76

⁴⁵ Brøgger 1915: 75, Haug 2008: 111

⁴⁶ Brøgger 1915: 76

gjennomført en samlet analyse av de norske domkapitlene i middelalderen. I sin gjennomgang og analyse trekker hun den konklusjon at i løpet av andre halvdel av 1200-tallet skjedde det en omorganisering av domkapitlene og en utvidelse av deres makt i forhold til biskopen.⁴⁷

Hübert er ikke den første som gjør denne observasjonen. Brøgger har også kommentert dette fenomenet og tilegner det ikke bare Norge, men hele Norden. Han skildrer kapittelorganisasjonen som en adel rundt biskopen. Ved sin organisasjon og større politisk bevissthet ble de en stor maktfaktor innenfor kirken.⁴⁸

Norske forskere har i ettertid bekreftet denne teorien. Seip beskriver det som en konsolidering av domkapitlenes makt. Han hevder at domkapitlene krevde uavhengighet fra biskopen, men også å ta del i biskopens myndighet. Denne utviklingen var allikevel ikke like stor i Norge som i andre land, mener Seip.⁴⁹ I senere tids forskning kan vi også finne henvisninger til denne utviklingen om ikke så direkte og konkret.⁵⁰

Også i utenlands finnes forskningslitteratur som skildrer denne utviklingen av domkapitlene. Everett U. Crosby har i boken *Bishop and chapter in twelfth-century England. A study of the mensa episcopalis* fra 1994 sett på det økonomiske grunnlaget til domkapitlene i England på 1100-tallet og kommet til den konklusjon at domkapitlene og biskopene gradvis ble separert fra hverandre og at domkapitlene vokste frem som en selvstendig, geistlig gruppe.⁵¹ Crosbys forståelse av denne utviklingen er av stor interesse for denne oppgavens analyser. Han skriver for eksempel; «It reveals the tendency in the twelfth century of different groups of men to form communities to protect and to advance their own interest, [...]».⁵² Han beskrivelser av *protect* og *advance* er interessante fordi det er på mange måter det domkapitlene i Nidaros og Stavanger gjør. De reagerer når (erke)biskopen tar fra dem rettigheter eller eiendommer og de kjemper hele tiden for å tilegne seg mer. Crosby's ordbruk «their own interest» er også interessant fordi man kan lure på om kannikene i domkapitlene kjempet for domkapitlet som helhet eller for sin egen vinnings skyld. Domkapitlene i Norge var utelukkende sekulære. Det vil si at de hadde mulighet til å eie egen eiendom. I Crosbys gjennomgang kommer det også frem at en konsekvens av denne utviklingen kunne være konflikt mellom domkapitlene og deres biskop.

⁴⁷ Hübert, M. (1922) *Nogen undersøkelser om de norske domkapitler. Væsentlig indtil 1450*. Kristiania: Grøndahl & Søn: 62-65

⁴⁸ Brøgger 1915: 99-100

⁴⁹ Seip 1942: 88-89

⁵⁰ Helle 1964: 191-192. Bagge 2004: 200. Bagge 2010: 367

⁵¹ Crosby, E. U. (1994) *Bishop and chapter in twelfth-century England. A study of the mensa episcopalis*. Cambridge university press

⁵² Crosby 1994: 2

I sammenheng med denne utviklingsteorien forstår Geir Atle Erland konfliktene i Nidaros og Stavanger som en strid om grunnleggende styringsprinsipp. Domkapitlene ønsket et representativt rådsstyre, mens (erke)biskopen kjempet for et monarkisk fyrstestyre.⁵³ I den sammenheng er det verdt å nevne Per Ingesmans beskrivelse av paven og organisasjonen rundt ham og dens sammenligning med de lokale bispedømmenes organisering. I sin gjennomgang av reformpavedømmet i bokserien *Kirkens historie* beskriver han paven som en monark innenfor kirken der kurien var hans hoff. Han påviser også at paven så på seg selv som en monark med både geistlig og verdslig makt. I sin beskrivelse av de lokale bispedømmene sier Ingesman at bispedømmene hadde en oppbygning som minnet sterk om organisasjonen rundt paven. Domkapitlene tilsvarte kurien og var et lokalt, lite hoff, og biskopen svarte til paven som domkapittelets overhode.⁵⁴

Kongemakten

Grethe Authén Blom har gjort en større analyse av privilegiebrev gitt fra kongemakten i boken *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Sammen med boka *Samkongedømme – enekongedømme – Håkon Magnussons hertugdømme* gir disse bøkene en stor forståelse av tankegangen og politikken kongemakten førte ovenfor blant annet kirken. I tillegg er den førstnevnte boka et viktig bidrag til denne oppgavens kapittel om verne- og privilegiebrev. Den gir også en enkel oversikt over den kongelige organiseringen. I perioden oppgaven omfatter var kongemakten på mange måter delt i to da kong Eiriks bror, Håkon var hertug.

Hertug Håkon hadde sitt hertugdømme over store deler av Opplandene og Ryfylke. I tillegg fikk han underlagt seg skattlandene Færøyene og Hjaltland. I sine hertugdømmer hadde han tilnærmet autonom makt og det er snakk om «bortimot fullstendig indre riksdeling av Norge».⁵⁵ Men helt adskilt var ikke kongedømmet og hertugdømmets politikk. I forholdet til kirken ser vi at det fremgår en enighet. Grethe Authén Blom skriver; «Det ser ellers ut til at hertugen i alle stykker har fulgt – eller har måttet følge – samme kirkepolitikk som sin bror [...]» Dette gjaldt også støtten kongemakten ga domkapittelne i Nidaros og Stavanger.⁵⁶ Det er også en enighet om at Håkon førte videre den kirkepolitikk som baronregjeringen hadde staket ut, men med litt andre midler. I istedenfor å skyve kirkens menn bort fra statsapparatet skapte

⁵³ Ersland, G. A. og Solli, A. (2012). «Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815. Bind 1». i *Stavanger bys historie*. (red. H. Hamre og K. Helle). Stavanger: Wigestrands forlag: 140

⁵⁴ Ingesman 2012: 416-418, 439-440

⁵⁵ Blom, G. A. (1972) «Samkongedømme–enekongedømme–Håkon Magnussons hertugdømme» i *Det kongelige norske videnskabers selskap. Skr. 18*. 1-87. Universitetsforlaget: 53, utsagn forklart på side 38-53

⁵⁶ Blom 1972: 54

Håkon et samarbeid med dem.⁵⁷ I kildematerialet er Håkon V. (Håkons kongenavn etter 1299) den mest fremtredende kongen etter kong Sverre. Kildematerialet forteller oss at Håkon hadde stor virkelyst og arbeidsevne, med en trang til å ordne opp i alt. Hans tjenestemenn plukket han i mye større grad ut etter utdannelse, pålitelighet og lojalitet fremfor ætt og rikdom.⁵⁸ Dette førte blant annet med seg at en større del av geistlige tok del i sirkelen rundt Håkon.

Det er stilt spørsmål ved kong Eiriks autoritet som myndig konge. I 1282 ble han fjorten og myndig og var dermed en autonom konge, hvert fall i teorien. Selv om formynderstyret opphørte fortsatte de samme mennene som kongens rådgivere. Spørsmålet er hvor influert han fortsatt var av dem. Dette kan ikke med sikkerhet bli sagt. Alle brev fra 1282 er besejla av kongen så vi har ikke noen konkrete bevis på at kongemaktens politikk var gjort av baronene. Blom har allikevel en ganske klar mening om kong Eiriks autoritet; «Disse (baronene) hadde temmelig fritt spill under den ubetydelige og sykelige kong Eirik, [...]»⁵⁹ Hvor rett Blom har i å kalle kong Eirik ubetydelig og sykelig kan diskuteres, men man må anta at Eirik, selv som myndig, var påvirket av rådsretsen rundt seg.⁶⁰ Om Håkons forhold til baronene da han ble konge er historikerne samstemte. Han forsøkte å minske deres makt.⁶¹

Om det norske aristokratiet har Sverre Bagge en mening om at de var påvirket av Aristoteles og Thomas Aquinas sin videretolkning av Aristoteles' tanker om samfunnet. Ideologien gikk i sin enkelhet ut på at mennesket har behov for samfunnet for å oppnå det gode liv. For å oppnå dette målet må samfunnet også bli styrt. For Aquinas var kongedømmet det ideelle styresettet. Videre ble kongedømmet forstått som direkte innsatt av Gud og var dermed ikke underlagt kirken slik kirken kunne hevde. Grunnlaget for å hevde denne ideologien blant de norske aristokratene finner Bagge i et dokument fra 1281/82 utstedt i kong Eiriks og hertug Håkons navn.⁶² Dokumentet setter et likhetstegn mellom troskap og lydighet til kongen og samfunnet og samfunnsordenen. Bagge hevder ikke nødvendigvis at baronene hadde dyp forståelse av Aristoteles, men at de gjennom sine juridiske og filosofiske studier ved universitetene hadde plukket opp disse ideene.⁶³

⁵⁷ Seip 1942: 186, Blom 1967: 329, 349. Bagge 2008: 222-223

⁵⁸ Helle, K. (2005) «Under kirke og kongemakt. 1130-1350» i *Aschehougs Norges historie*. Oslo: Aschehougs & co.: 284, 286

⁵⁹ Blom 1967: 350

⁶⁰ Moseng, O. G. et al. (1999) *Norsk historie 750-1537*. (2.utg). Universitetsforlaget: 184

⁶¹ Blom 1967: 350

⁶² NGL III nr. 9

⁶³ Bagge 2008: 216-220

Problemstilling, avgrensning og analysemetode

Det er i de forskningstradisjonene jeg nå har presentert jeg håper mine analyser vil være et bidrag. Til forskjell fra mange av de tidligere forskerne, og mer i likhet med Blom og til dels Bagge, ønsker jeg å analysere Sættargjerden som en helhet og det eksplisitte uttrykket for reformbevegelsen som den er. Jeg ønsker å finne ut hvordan maktbalansen var mellom kirke- og kongemakt i lys av Sættargjerdens uvisse status og reformbevegelsens krav. I spørsmålet om maktbalansen mellom de to kirkemaktene vil spørsmålet om jurisdiksjon alltid være et viktig spørsmål fordi dette er et av de viktigste punktene man kan utøve makt på. Det er sant som Joys sier at jurisdiksjonsprivilegiet er særlig egnet for analyse⁶⁴ og også min analyse bygger i stor grad på jurisdiksjonsspørsmålet. Dette har en direkte kobling til reformbevegelsen og dens krav om egen kirkelig jurisdiksjon. Selv om møtene mellom kirke- og kongemakt som blir tatt opp i denne oppgaven ikke alltid er direkte knyttet til jurisdiksjon kan man allikevel se at alt har en sammenheng med jurisdiksjonsspørsmålet. I alle tilfellene vil vi se at kongemakten bruker disse møtene til å påvirke kirkens jurisdiksjon.

De fleste forskerne begrunner sine konklusjoner om Sættargjerden etter baronenes angrep på den med hva som skjedde i 1280-årene og forliket som ble gjort i 1290. Jeg ønsker derimot å se Sættargjerden og reformbevegelsens krav om kirkens frihet i lys av de to konfliktene i Nidaros og Stavanger på 1290-tallet og overgangen til 1300, altså etter den egentlige striden. Dette er fordi jeg ser det som mer reelt å se hvilke konsekvenser lover, avtaler, og i dette tilfelle forlik, som artet seg i praksis fremfor å bare gå ut ifra hva de rettslige dokumentene sier. Konfliktene egner seg godt til en slik studie nettopp fordi de involverer både kirke- og kongemakt og tvinger frem spørsmål om hvem som hadde rett over hvem. Konfliktene viser at det også i samtiden var usikkerhet og uenighet om akkurat dette spørsmålet. Disse konfliktene var i utgangspunktet konflikter som skjedde innenfor kirkens forum og ifølge reformbevegelsen og Sættargjerden skulle ikke den verdslige makten ta del i slike konflikter. I Nidaros og Stavanger gjorde den verdslige makten allikevel nettopp det. Derfor kan man sette spørsmålstegn ved fordelingen mellom de to maktene og hvilken status reformbevegelsen og Sættargjerden egentlig hadde på slutten av 1200-tallet.

Den konkrete hovedproblemstillingen min lyder altså slik: «Hvilken status hadde reformbevegelsens krav om kirkens frihet og Sættargjerden i 1290-årene og starten av 1300-tallet?» Dette spørsmålet skal jeg besvare på grunnlag av de indrekirkelige konfliktene i Nidaros og Stavanger og kongemaktens inngripen i dem.

⁶⁴ Joys 1955c: 343

Tidsspennet for oppgaven er fra 1291 da vi har den første kilden fra konflikten i Nidaros til 1309 da erkebiskop Jørund døde. For Stavanger sin del har vi kilder fra 1294 som tyder på strid og frem til biskop Arne av Stavanger sin død i 1303.

Jeg ønsker altså å finne svar på om reformbevegelsen på 1290-tallet og overgangen til 1300-tallet fortsatt var en bevegelse som kunne hevdes og som ble respektert. Denne problemstillingen må ikke forstås som en kamp om makt der partene hevdet suverenitet over den andre, men mer som en undersøkelse på hvordan balansen mellom de to samfunnsmaktene utspilte seg.

Ved å kun velge å analysere forholdene i Nidaros og Stavanger har jeg også valgt bort å analysere forholdet mellom kirke- og kongemakt i resten av landet. Selv om det hadde vært fruktbart å ha en studie som dekket hele Norge er det allikevel ingen andre bispedømmer som hadde en slik indrekkelig konflikt der kongemakten blandet seg inn. Det ville derfor ikke vært relevant for den type analyse jeg gjennomfører i denne oppgaven.

Opgavens empiridel består av tre kapitler, *Verne- og privilegiebrev, Kongelig innblanding i rettsprosesser* og *Erkebiskop Jørunds jarletittel*. Jeg har valgt disse tre temaene som analyseobjekt fordi de skildrer møtet mellom kirkemakten og kongemakten og gir et bilde av utfordringene, problemene og konfliktene disse møtene forårsaket.

Det første empirikapittelet tar for seg de verne- og privilegiebrevene kongemakten ga til domkapitlene i Nidaros og Stavanger i den gitte perioden. Her vil det bli tatt opp spørsmål om kongemaktens forhold til domkapitlene i de to byene. Hva var hensikten med disse verne- og privilegiebrevene? Hvorfor tok domkapitlene imot dem? Hva gir disse brevene uttrykk for? Var disse brevene et resultat av Sættargjerdens strenge krav mot verdslig innblanding? Gyldigheten til et eldre privilegie gitt til stavangerbispen vil også bli diskutert i dette kapitlet.

Det andre empirikapittelet tar for seg de hendelsene der kongemakten blandet seg inn i rettsprosessene til kirkens konflikter. Retten til jurisdiksjon er et av de viktigste maktmidlene så spørsmålene rundt dette er sentrale. Det medfører at dette kapitlet er oppgavens største. Det blir satt spørsmålstegn ved hvilken rett kongemakten hadde til å gripe inn i kirkelig jurisdiksjon. Det blir diskutert mulige omtolkninger av jurisdiksjonsartikkelen i Sættargjerdens og erkebiskopens og biskopen holdning mot denne inngripelsen. Det vil også bli tatt opp et tilfelle som forteller om kirkemakten samfunnsideologi der kirken sto over kongemakten.

Det siste empirikapittelet omhandler et særtilfelle der erkebiskop Jørund ble gjort til jarl under kongen og dermed ble en del av det verdslige maktsystemet samtidig som han var den norske kirkens øverste autoritet. Hvordan fungerte denne tittelen? Hvorfor tillot erkebiskop

Jørund å bli gjort til jarl? Hva tjente han på det og hva tjente kongemakten på det? Hvordan passet dette inn i reformbevegelsens strenge krav om kirkens frihet?

Kilder

Kildematerialet knyttet til de to konfliktene i Nidaros og Stavanger er relativt stort. Det finnes både en rekke diplomer og to sagaberetninger; *Biskop Arne saga* og *Laurentius saga*, som gir innsyn i hendelsene på 1290-tallet og overgangen til 1300. Materialet har også den fordelen at det stammer fra forskjellige opprinnelsessted. Denne oppgaven vil ta for seg kilder fra både kirken, kongemakten og romakirken samt noe sagalitteratur og dette bidrar dermed til å gi en større og mer helhetlig forståelse av den gitte problemstillingen.

Selv om kildemateriale er relativt stort må man, som man alltid må i middelalderforskning, ta høyde for at relevante dokumenter har gått tapt. Et annet potensielt problem er at det gjenlevende kildemateriale ikke alltid er jevnt fordelt. I denne oppgavens tilfelle finnes det for eksempel mange flere diplomer som stammer fra domkapitlene enn det gjør fra deres overordnede biskop eller erkebiskop. Lars Hamre har også bemerket i sin gjennomgang av konflikten i Nidaros at domkapittelet holdt på med en systematisk bevisføring. Mange av dokumentene var ment som bevis i en kanonisk prosess.⁶⁵ Om dokumentsamlingen fra Stavanger påpeker Brøgger at bare 4 av 59 dokumenter stammer fra biskop Arne.⁶⁶

En utfordring med diplommaterialet er språket. Diplomene er enten skrevet på latin eller norrønt. I mangel på disse språkkunnskapene har jeg derfor vært nødt til å sette min lit til de oversettelsene andre forskere har gjort eller til de sammendragene *Regista Norvegicum* gir. Det er også tilfeller der det gjenlevende dokumentet er veldig fragmentert og bare deler av innholdet kan tydes. I denne oppgaven gjelder dette spesielt et domsdokument gitt i Stavanger fra kansler Åke.

Diplommaterialet består i stor grad av dokumenter knyttet til rettsprosesser. Det vil si stevningsbrev, appeller og domsavsigelser. Dokumentene fra paven er utelukkende mandatsbrev. Diplommaterialet består også i stor grad av verne- og privilegiebrev gitt fra kongemakten til domkapitlene i Nidaros og Stavanger. Dette har ført til de to største kapitlene i denne oppgaven er dedikert til rettsprosesser og verne- og privilegiebrev. Alle dokumentene finnes i kildesamlingen *Diplomatarium Norvegicum*.⁶⁷

⁶⁵ Hamre 1980: 192

⁶⁶ Brøgger 1915: 95

⁶⁷ Både for *Diplomatarium Norvegicum* og *Regista Norvegicum* sin del har jeg utelukkende brukt nettutgaven <http://www.dokpro.uio.no/>. Digitaliseringen av disse to samlingene ble avsluttet i 1997.

En annen kilde er sagalitteraturen. Det blir henvist til både *biskop Arne saga* og *Laurentius saga* i oppgaven. *Biskop Arnes saga* skildrer store deler av biskop Arne av Skálholt sitt liv og er en av hovedkildene til islandsk og norsk historie i perioden ca. 1269-1300. Det har blitt satt spørsmåltegn ved forfatterskapet til sagaen. Fra eldre tid har Arne Helgeson, biskop Arnes nevø og etterfølger, stått som den mest sannsynlige forfatteren av sagaen, men det er også blitt foreslått at det var en større krets rundt biskop Arne som skrev ned beretningene.⁶⁸

Laurentius saga skildrer livet til biskop Laurentius Kálfsson i Hólar og er nedskrevet av Einar Halvliðsson omkring 1350. Han gikk i lære og var tjener i bispesetet i Hólar og utviklet et vennskapsforhold til Laurentius. Dette har vært med på å forme beretningene i sagaen. Sagaen beskriver også tiden da Laurentius var i Nidaros og konflikten mellom erkebiskop Jørund og domkapitlet foregikk. Selv om både *Biskop Arne saga* og *Laurentius saga* til tider kan være subjektive blir de ansett for å ha høy kvalitet som kilder om tiden de beskriver.⁶⁹ Man må allikevel ta hensyn til formålet med sagaen og konteksten den ble skrevet i.⁷⁰ Sagalitteraturen er også et eksempel på en skeivfordeling. De gangene de skildrer forholdene i Norge er det som regel hendelsene i Nidaros som blir skildret og alltid med kirkens perspektiv.

⁶⁸ Stefánsson, G. og M. (2007) *Biskop Arnes saga*. Oslo: Aschehoug & co. i samarbeid med fondet for Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske akademi for sprog og litteratur: 11

⁶⁹ Beistad 2016: 26

⁷⁰ Mundal, E. (2004) «Sagalitteraturen» i Haugen, O. D. (red.) *Handbok i norrøn filologi*. Bergen: 286-287

Verne- og privilegiebrev

Verne- og privilegiepolitikken overfor kirken i perioden var fra både kong Eirik og hertugens Håkons side ganske like. I både Stavanger og Nidaros finner vi denne perioden verne- og privilegiebrev gitt fra kongemakten og i begge byene er de gitt utelukkende til domkapitlene. I dette kapitlet skal jeg ta for meg disse verne- og privilegiebrevene. Brevene kan si noe om hvilken innstilling kongemakten hadde ovenfor kirken. Hva var hensikten med disse verne- og privilegiebrevene? Hvorfor tok domkapitlene imot dem? Hva gir disse brevene uttrykk for? Var disse brevene et resultat av Sættargjerdens strenge krav mot verdslig innblanding? Brevene kan også, i lys av omgivelsen rundt, si noe om domkapitlenes innstilling til kongemakten og kapitlet vil derfor gi en forståelse av hva grunnlaget for samarbeidet mellom kongemakten og domkapitlene var bygget på. Ved nærmere analyser vil vi se at disse brevene hadde en bakgrunn i en politisk taktikk fra kongemaktens side.

For ordens skyld har jeg valgt å behandle verne- og privilegiebrevene ett bispesete av gangen. Jeg starter med brevene gitt til Nidaros domkapittel fordi det er der vi finner det første vernebrevet med relevans til den indrekirkelige konflikten.

Verne- og privilegiebrev gitt i Nidaros

I perioden ble det gitt fem verne- og privilegiebrev til Nidaros domkapittel. Det første vernebrevet er gitt i 1283 under vakansen etter erkebiskop Jon. Dette brevet er gitt før oppgavens periode, men er tatt med fordi det gir en grunnleggende forståelse av kongemaktens politikk ovenfor kirken og, som vi skal se, så bygger vernebrevene fra 1290-årene på den samme politikken.

Vernebrev til Nidaros domkapittel 1283

Det første brevet jeg skal ta for meg er et vernebrev fra 1283. Brevet er gitt i kong Eirik og hertug Håkons navn, men dette var før de var myndige så det er mest sannsynlig et uttrykk for formynderstyrets politikk. Det kan fortelle noe om kongemaktens holdning til kirken forut for konfliktens start. Det er også verdt å ta med fordi denne verne- og privilegiepolitikken som formynderstyret fremmet med dette brevet ble i stor grad videreført i både Nidaros og Stavanger som vi skal se i de senere verne- og privilegiebrevene.

Brevet forteller at kong Eirik og hertug Håkon verner om Nidaros domkirke og kirkens kapittel. Vernet gjaldt spesielt kannikenes kirkelige eiendommer, tiender og alt annet gods.

Kongen og hertugen skulle også verne om kannikenes rett til å råde i kirkensr saker under vakansen etter erkebiskop Jon.⁷¹

Erkebiskop Jon, Jørunds forgjenger, hadde dødd året før. At domkapittelet hadde styringsrett under en vakanse⁷² var helt i tråd med kanonisk rett.⁷³ Man kan derfor spørre seg om hvorfor det i det hele tatt var nødvendig for kongemakten å gi et slikt vernebrev.

Det er sprikende tolkninger av dette vernebrevet i forskningslitteraturen. Seip tolker det som en fredsslutning, eller «våpenstillstand» på formynderskapetets betingelser. Dette ser han i lys av det som han skildrer som en krig ført av baronene mot kirken. Rettighetene til å styre bispedømmet under vakansen tolker altså Seip som en rettighet som var gitt av baronregjeringen.⁷⁴

Charles Joys har et litt mer vennlig syn på baronene og setter vernebrevet i sammenheng med hva *Biskop Arnes saga* forteller om hva som hadde foregått kort tid før brevet ble utstedt:

Den mannen som het Jon Brynjolvsson ble gitt myndighet over erkebispestolen i Nidaros, og la seg med sin ektehustru i den sengen som bare erkebiskopene hadde sovet i. Han la også beslag på alle korbødrenes eiendommer og prebender og gav dem bare det mest nødvendige.⁷⁵

Joys ser på vernebrevet som en slags unnskyldning for baron Jon Brynjolvsson sine handlinger. Han tolker vernebrevet dit hen at resten av formynderstyret mente at Jon hadde gått for langt. Vernet blir da forstått som et vern fra verdslig inngripen mot domkapittelets kanoniske styringsrett under vakansen.⁷⁶

Grethe Authén Blom beskriver vernet som et frieri til domkapittelet. Dette frieriet varte utover hele konfliktperioden på 1290-tallet og var en måte å skaffe seg en alliert blant høygeistligheten i striden mot kirken. Brevet innsetter domkapittelet som styringsorgan og garanterer korsbrødrene alle erkebiskopens rettigheter. Vernebevet gir, ifølge Blom, «utrykk for at denne rett skal utøves av riksstyrets nåde og med hjemmel i samme brev.»⁷⁷ Brevet forstås altså av Blom som et alliansebrev for å demme opp mot en potensiell sterk erkebiskop.⁷⁸

Lars Hamre har en lignende forståelse som Joys. Han ser også vernebrevet i lys av Jon Brynjolvssonss handlinger og at brevet var en reaksjon fra resten av formynderstyret mot disse

⁷¹ DN 2, 20

⁷² Perioden mellom to biskoper, altså en tid der et bispedømme sto uten en biskop.

⁷³ Hamre 1980: 187

⁷⁴ Seip 1942: 145-146

⁷⁵ *Biskop Arnes saga* kap. 91

⁷⁶ Joys 1955b: 339

⁷⁷ Blom 1967: 345

⁷⁸ Blom 1967: 345

handlingene. Hamre tolker brevet slik at kongemakten tok kannikene i sitt vern og satte et forbud mot at noen kunne ta for seg selv det som hørte kirken og erkestolen til, uten samtykke fra kannikene.⁷⁹

I en instruks fra 1293 henviser kong Eirik til et vern han har gitt korsbrødrene.⁸⁰ Siden vi ikke vet om noen andre vernebrev enn det fra 1283, må vi anta at det er dette vernebrevet kong Eirik sikter til. I instruksen beordrer kongen tre menn, på bakgrunn av det gitte vernet, å bistå domkapittelet mot all urett fra andre lekmenn. Denne instruksjonen tyder på at Joys og Hamres tolkning av vernebrevet har mest for seg. Brevet var ment som et vern mot lekmenns inngripen i domkapittelets kanoniske retter. Seip og Bloms oppfatning blir derfor lite sannsynlig når de hevder at baronene så på denne rettigheten som deres å gi. De ville, etter mitt syn, bare verne om den rettigheten domkapittelet allerede hadde gjennom den kanoniske retten, men som en av deres egne hadde truet. Baronene var altså ikke interessert i å hevde noen rett ovenfor domkapittelet og strippe den for all makt slik man fort kan få inntrykk av under striden i 1280-årene. De respekterte den kanoniske retten og ville verne om den for domkapittelet. Som nevnt i innledningen hadde det norske aristokratiet en kongeideologi som bygget på Thomas Aquinas sine teorier om samfunnet. Kongemakt og kirke skulle støtte hverandre.⁸¹

Selv om jeg har kommet fram til denne tolkningen av vernebrevet, trenger vi ikke å utelukke helt at kongemakten ikke også hadde en annen tanke bak dette vernet. Erkebiskop Jon hadde vært en standhaftig mann og ingen visste hvem eller hvordan den nye erkebiskopen skulle bli. Vernebrevet ble gitt kort tid etter formynderskapets angrep på kirkens privilegier, en strid som på mange måter var utløst på grunn av en sterk og autoritær erkebiskop. Erkebiskop Jon og Sættargjorden hadde også vært en trussel mot kongeideologien. Hvis den nye erkebiskopen var av samme karakter som erkebiskop Jon sto kongemakten igjen i fare for stridigheter mot kirken. Da kunne vernebrevet fungere som godvilje mellom kongemakten og domkapittelet. Det står for meg som om kongemakten ønsket et samarbeid med domkapittelet for å kunne utnytte den makten de hadde ved valg av den nye erkebiskopen. For å kunne utnyttet dette måtte kongemakten også sørge for at domkapittelet ikke mistet denne makten. Derav vernebrevet.

Det kan faktisk se ut til at kongemakten fikk en finger med i spillet da en ny erkebiskop skulle velges. I 1284 ble biskop Narve av Bergen postulert av Nidaros domkapittel til å bli ny erkebiskop.⁸² P. A Munch hevder at postuleringen ikke kunne ha blitt gjort frivillig av

⁷⁹ Hamre 1980: 187

⁸⁰ DN 2, 34

⁸¹ Tierney 1964: 167

⁸² RN 2, 339 (RN 2, 368, DN 8, 13)

domkapitlet da Narve var «Kongens personlige Ven [...]».⁸³ Han hevder at valget av biskop Narve som ny erkebiskop var basert på «Kongens eller Raadets tydeligt udtalte Ønske.»⁸⁴ Knut Helle sier seg enig i denne forståelsen. Biskop Narves kandidatur ble ikke godkjent av paven og Helle forklarer dette med at Narve var for nært knyttet til den kongelige regjeringkretsen.⁸⁵ I *Biskop Arne saga* står det også at Narve «ikke ble ansett for å være egnet til å bekle et så høyt embete.»⁸⁶

Et viktig spørsmål er hvorfor domkapittelet tok imot dette vernet. Sættargjerden og reformbevegelsens ånd kan neppe ha godtatt det. Det er da viktig å huske på hvilken situasjon domkapittelet var i da vernet ble gitt. De satt uten en erkebiskop som kunne verne om deres rettigheter. Vernet var også mot verdslige menns angrep på deres kanoniske retter og vernet kan derfor ha blitt forstått av domkapitlet som en gode for kirkens rettigheter.

Privilegiebrev til Nidaros domkapittel 1298

I 1298 ga kong Eirik et privilegiebrev til Nidaros domkapittel. Privilegiebrevet går ut på at domkapittelet skulle ha domsrett og «full makt» over seks sveiner. Alle bøter skulle gå til korsbrødrene bortsett fra når det gjaldt drap, lemlestelse og andre ubotemål. Disse privilegiene måtte imidlertid ikke overtrede de privilegiene erkebiskopen hadde i sitt feudum.⁸⁷ Domkapittelet skulle også ha domsrett i alle kongelige saker i kommune- og proventgården, Spitsalgården og på kirkegården nord for kristkirken. Domkapittelet skulle ha alle bøkene, mens kongen skulle ha eiendommer og gårder. Brevets bestemmelser skulle stå «sua længi sem oss likar».⁸⁸

Det er overaskende hvor lite dette privilegiebrevet har blitt behandlet i forskningslitteraturen, til tross for de store privilegiene som her ble gitt til domkapittelet. Det er som regel bare i sammenheng med Jørunds jarleutnevning og tolkningen av hva denne tittelen innebar (se kapittel om Jørund jarl) at privilegiebrevet blir tatt opp til diskusjon, men også denne diskusjonen er svært begrenset.

Blom er den eneste som har gjort en nevneverdig analyse av privilegiebrevet. Hun setter privilegiebrevet i sammenheng med et privilegie gitt i Sættargjerden som omhandler erkebiskopens sveiner når de var i konflikt.⁸⁹ Hun sammenligner de to privilegiene og viser at

⁸³ Munch IV, 2: 54

⁸⁴ Munch IV, 2: 54, 53-54

⁸⁵ Helle 1972: 588. Helle 2009: https://nbl.snl.no/Narve_hentet_24.01.2018.

⁸⁶ *Biskop Arne saga*, kap. 92

⁸⁷ Erkebiskopens feudum blir diskutert i kapittelet *Erkebiskop Jørunds jarletittel*.

⁸⁸ DN 1, 88

⁸⁹ Artikkel 15

domkapittelet fikk innvilget mye større jurisdiksjonsprivilegier over sine sveiner enn det erkebiskopen hadde fått gjennom Sættargjorden. Hun viser også til at det på gårdene nevnt i privilegiebrevet, sammen med selve Kristkirken, skulle bøteinntektene deles mellom kongen og erkebiskopen. Dette var en lov som var nedskrevet i Frostatingsloven og som, ifølge Blom, var den eneste kristenretten kongemakten anerkjente i Trøndelag. Med privilegiebrevet ga kongen sin del av disse bøteinntektene til domkapittelet.⁹⁰

Selv om domkapittelet ble innvilget store jurisdiksjonsprivilegier, understreker Blom at det ikke var snakk om «en kongelig nyorientering i jurisdiksjonsspørsmålet.»⁹¹ Hun tolker det heller dit hen at dette privilegiet var gitt til domkapittelet for å «gjøre dem velvillig stemt overfor den verdslige makt».⁹² Privilegiet kunne også tas tilbake av kongen og dermed var det også i domkapittelets interesse å bistå kongemakten i for eksempel dens kamp mot en enerådig erkebiskop.⁹³ Brevet var altså bare en videreføring av brevet fra 1283.

Det analysen til Blom mangler er en forklaring på hvorfor dette privilegiet ble gitt akkurat i 1298. Hvilken situasjon blomstret det ut ifra? Kildene sier ikke noe direkte om dette så jeg kan bare spekulere. Det som i forkant hadde skjedd var at kongen hadde, sammen med noen råds menn, kansler Bård, erkebiskop Jørund og domkapittelet, beseglet det såkalte Tautraforliket, som blir analysert senere i oppgaven. Forliket var mellom erkebiskopen og hans domkapittel og ble beseglet sommeren 1297. Jørund hadde kort tid etter dette brutt forliket ved å handle mot domkapittelet på en negativ måte.⁹⁴ Domkapittelet sendte nemlig en appell til paven der Jørund blant annet ble anklaget for å ha brukt deler av kirkens felles inntekter til eget formål.⁹⁵ Blom never at kongemakten hadde interesser av å gi domkapittelet et økonomisk maktgrunnlag som ikke hadde hjemmel i kirkeinntekter, nettopp for å styrke samarbeidet mellom domkapittelet og kongemakten.⁹⁶ At Jørund i etterkant av forliket hadde forgrepet seg på domkapittelet og brukt av kirkekassen som han selv ville kan ha vært grunnen til at kong Eirik ga privilegiebrevet. For å kunne stå imot erkebiskopen trengte korsbrødrene en inntekt som erkebiskopen ikke kunne røre. Som kirkens overhode ville erkebiskopen alltid ha en viss makt over kirkens felles inntekter, men ved å gi domkapittelet en inntekt som ikke var av kirkelig karakter styrket kongemakten domkapittelets økonomiske ressurser og samtidig

⁹⁰ Blom 1967: 347

⁹¹ Blom 1967: 347

⁹² Blom 1967: 348

⁹³ Blom 1967 347-348

⁹⁴ Joys 1955c: 353

⁹⁵ RN 2, 889. gjengitt i DN 6, 64

⁹⁶ Blom 1967: 348

samarbeidet dem imellom. Dette var en form for splitt-og-hersk-teknikk fra kongemaktens side. Dette privilegiebrevet var også med på å bygge opp under domkapitlet selvstendighetsutvikling noe som må ha vært viktig for kongemakten for å demme opp mot en mektig erkebiskop.

Vi husker at kongemakten hadde tatt domkapitlet med sine rettigheter under sitt vern i 1283 så lenge erkesetet sto uten en erkebiskop og at dette vernet ble gitt for å skape en allianse mellom domkapitlet og kongemakten. Nå som tiden hadde vist at den nye erkebiskopen ikke var den letteste mannen å håndtere, måtte det igjen skapes en allianse og som Blom sier «gjøre dem velvillig stemt overfor den verdslige makt».⁹⁷

Vernebrev til Nidaros domkapittel 1299 og 1300

Sommeren 1299 gikk kong Eirik bort og hans bror Håkon ble konge. Allerede samme høst ga kong Håkon et vernebrev til korsbrødrene i Nidaros. I dette brevet tok den nye kongen kannikene og alt de eide av rettigheter og eiendommer under sitt vern. Den som brøt med dette vernet ville bli refset av kongen.⁹⁸ Heller ikke dette brevet har historikerne arbeidet stort med.

Om foranledningen til vernebrevet forteller *Laurentius saga* at kong Håkon i forbindelse med sin kroning i Nidaros fikk i gang et forlik mellom erkebiskopen og domkapitlet, men at det ble kortvarig. Noe annet kildebevis til dette forliket finnes imidlertid ikke. I tillegg til dette forliket forteller sagaen at kong Håkon ga mange privilegier og rettigheter til kirken.⁹⁹ Disse privilegiene og rettighetene var sannsynligvis bare en del av kroningen til Håkon. Det var normalt at en nyinnsatt konge stadfestet gamle privilegier og rettigheter.

Det som finnes av kildemateriale som kan si noe om foranledningen til vernebrevet er et brev sendt til kong Håkon fra abbeden på Nidarholm og Erik Thoresson på Lade, sendt en gang i 1299. Brevet opplyser om at kannikene hadde mistet gods og andre spesifiserte retter som de hadde under erkebiskop Jon. Kong Håkon ble bedt om å hjelpe kannikene slik som hans farfar, far og bror hadde gjort.¹⁰⁰ Vernebrevet kan forstås som et direkte svar på dette klagebrevet. Nå skal det sies at dateringen for klagebrevet ikke er helt sikkert. Kong Håkon sendte nemlig et nytt vernebrev allerede i februar 1300.¹⁰¹ Det er derfor en mulighet for at det var dette siste brevet som var et svar på klagebrevet.

Da blir spørsmålet i hvilken sammenheng vernebrevet fra 1299 ble gitt. Sannsynligvis var det bare en del av kroningen og tradisjonen om at nye konger stadfestet det kongene før

⁹⁷ Blom 1964: 348

⁹⁸ DN 2, 52

⁹⁹ *Laurentius saga*: kap. 13. Det er satt spørsmålsteget ved stedsettingen for denne kroningen. Det er mulig at den tok sted i Oslo. For med forklaring se Helle 1972: 177

¹⁰⁰ DN 2, 56

¹⁰¹ DN 2, 57

dem hadde gitt. Kong Håkon hadde også erfaring fra konflikten i Stavanger, som vi skal se nedenfor, og vi må anta at han brukte den samme politikken i Nidaros som han hadde ført i Stavanger som hertug. I Stavanger hadde Håkon Magnusson som sin bror skapt en allianse med Stavanger domkapittel. Blom hevder at en allianse med domkapittelet ved erkesetet var av større format og betydning enn det i Stavanger¹⁰² så det var ingen grunn til ikke å videreføre den samme politikken som Håkon hadde ført i Stavanger.

Nå som det var en erkebiskop tilstede må spørsmålet om hvorfor domkapitlet tok imot dette vernet tas opp igjen. Jeg vil i den sammenheng ta opp Lars Hamre sin forklaring på hvorfor det i utgangspunktet kom til strid mellom domkapitlet og erkebiskopen. Bakgrunnen var, ifølge Hamre, at Jørund ikke førte den samme linjen som hans forgjenger Jon. Erkebiskop Jon hadde gitt mange flere rettigheter til domkapitlet enn de erkebiskop Jørund respekterte. Disse rettighetene finner vi i det nevnte vitnebrevet fra 1293.¹⁰³ Vi kan anta at tilegnelsen av disse rettighetene var en del av domkapittelets selvstendighetsutvikling. Domkapitlet hadde gått kirkens vei og sendt appell til paven (se neste kapittel), men da erkebiskop Jørund heller ikke respekterte dommen som kom var et vern fra kongemakten den eneste måten å garantere domkapittelets rettigheter.

Vernebrev til Nidaros domkapittel 1308

Det siste vernebrevet gitt i tilknytning til de kirkelige konfliktene var et vernebrev fra kong Håkon utstedt våren 1308. Brevet ga vern til Nidaros domkapittel og alt deres gods og tjenere. Alle tidligere gitte vernebrev ble stadfestet og alle som ville bryte dette vernet ville bli straffet av kongen.¹⁰⁴

I forskningen på konflikten i Nidaros nevnes ikke dette vernebrevet i det hele tatt. Sannsynlig fordi det ikke byr på så mye nytt og i det store og hele stadfester de tidligere gitte vernebrevene.

En forskjell på dette brevet i forhold til de andre som var gitt Nidaros domkapittel, er en veldig konkret i oppramsingen av hva vernet gjelder. Brevet ramser opp møllen, skoger, utmark, kirker, kapell, tiender, landskyld, olavstoll og alle andre inntekter som lovlig er gitt av konger, erkebiskoper eller andre menn til domkapittelets kommune eller prebender.

Hvorfor dette detaljerte og konkrete vernebrevet kom akkurat da er vanskelig å si noe om. I forskningen på konflikten i Nidaros er det for perioden et stort hull mellom 1301 og frem

¹⁰² Blom 1967: 352-353

¹⁰³ DN 3, 34. Joys 1955c: 349-351. Hamre 1980: 192

¹⁰⁴ DN 3, 71

til erkebiskop Jørunds død i 1309.¹⁰⁵ Jeg skal allikevel prøve å sette brevet i en historisk kontekst.

P. A. Munch hevder at erkebiskop Jørund oppholdt seg i Bergen med kongen fra vinteren 1305 og muligens helt frem til 1307.¹⁰⁶ Også Blom hevder i sin byhistorie for Trondheim at erkebiskop Jørund i 1305 forlot erkesetet og oppholdt seg istedenfor i Bergen. Han flyttet etter at han rammet domkapittelet hardt gjennom bannlysning og forbød bønder å betale tiende landskyld for kannikenes prebendegårder. I 1308 vendte han tilbake til Nidaros. Det er ingen kilder som helt klart kan bekrefte disse hendelsene. Blom opplyser heller ikke hva hun legger til grunn når hun hevder hvor erkebiskop Jørund oppholdt seg i perioden 1305 til 1308. Hun sier bare at «retretten» til Bergen var kamuflert som en embetsreise for å innvie en ny biskop i Bergen.¹⁰⁷ Min egen undersøkelse av denne hendelsen viser at Jørund dro til Bergen for å vigsle byens nye biskop, Arne Sigurdsson.¹⁰⁸ Det neste brevet som med sikkerhet viser at Jørund var tilbake i Nidaros er datert 15. mai 1308.¹⁰⁹ Det finnes ingen bevarte brev fra erkebiskopen fra tiden mellom 1305 og 1308, men *Laurentius saga* nevner at erkebiskop Jørund gav Laurentius Kalvsson et fullmaktsbrev og anbefalingsbrev for å bekrefte hans myndighet på Island.¹¹⁰ Det blir ikke sagt hvor disse brevene ble skrevet og heller ikke forfatterne av *Regista Norvegicum* har klart å bekrefte eller avkrefte om brevene ble skrevet i Nidaros. Om dateringen vet man bare at brevene ble skrevet før 2. juli 1307.¹¹¹ De brevene som vi vet med sikkerhet ble utstedt i Nidaros i disse årene er alle beseglet av domkapitlet alene.¹¹² Det er altså mye som tyder på at erkebiskopen i årene mellom 1305 og 1308 ikke oppholdt seg i Nidaros, men det kan ikke sies med sikkerhet.

Om gjenkomsten til Nidaros skjedde før eller etter at vernebrevet ble gitt i april er usikkert, men det er uansett mulig å tolke vernebrevet som en reaksjon på at Jørund kom tilbake til Nidaros. Den detaljerte oppramsingen av alt som lå under kongens vern kan forstås som et direkte svar på hva erkebiskopen hadde krenket før han forlot Nidaros og dro til Bergen.

¹⁰⁵ Joys 1955c og Hamre 1980

¹⁰⁶ Munch IV, 2: 390-391

¹⁰⁷ Blom, G. A. (1997) «Hellige Olavs by. Middelalderen til 1537. Bind 1» i *Trondheims historie 997-1997*. (hovedred.: Sandnes, J.) Universitetsforlaget: 158.

¹⁰⁸ DN 7, 31

¹⁰⁹ DN 3, 72

¹¹⁰ *Laurentius saga* kap. 18

¹¹¹ RN 3, 403-404

¹¹² DN 2: nr. 87 og 89

Verne- og privilegiebrev gitt i Stavanger

I Stavanger er det to verne- og privilegiebrev jeg skal ta for meg. Det første er gitt i Håkon Magnussons hertugstid, mens det andre er gitt av Håkon som konge. Vi skal se at verne- og privilegiepolitikken til Håkon Magnusson var i stor grad den samme som den som ble ført i Nidaros og bekrefter dermed Blom sitt utsagn om at hertug Håkon fulgte den samme politikken ovenfor kirken som sin bror.¹¹³ Vi vil også se at hertug Håkon hadde en egen forståelse av hvilke typer privilegier kongemakten skulle gi og at det også var forskjell på Nidaros og Stavanger og bispebyenes betydning for kongemakten.

Verne- og privilegiebrev til Stavanger domkapittel 1292

Det første verne- og privilegiebrevet gitt til domkapitlet i Stavanger fra hertug Håkon kom våren 1292. I brevet tok han «sine kjære venner og fortrolige klerker», samt alle deres kommunesveiner og deres gods og inntekter under sin beskyttelse. I tillegg ga hertugen det privilegiet at kannikens sveiner skulle være fri for skatter og andre pålegg fra sysselmenn og slippe å stille i leidangen så lenge det ikke ble spesielt påkrevd av hertugen. Brevet ble gitt på betingelsen at domkapitlet måtte være hertugen «hull og tro» og at den som brøt vernet ville bli straffet.¹¹⁴

Anton Wilhelm Brøgger setter brevet i forbindelse med det som regnes som starten på konflikten mellom biskop Arne og domkapitlet. Biskop Arne arbeidet med å bygge opp igjen domkirken som hadde brent i 1272.¹¹⁵ Dette var et dyrt prosjekt og biskopen måtte få inn penger fra der han kunne. Gaven som hans forgjenger biskop Thorgils hadde gitt sitt domkapittel var en av disse inntektene. Brøgger hevder at når biskop Arne begynte å antyde at han ville tilbakekalle denne gaven så søkte domkapitlet støtte hos hertugen. Verne- og privilegiebrevet fra hertug Håkon er, ifølge Brøgger, et resultat av denne søken.

I sin skildring av brevet skriver Brøgger at det har «karakteren av en demonstration mot biskop Arne.»¹¹⁶ Han ser også på brevet som en liten trussel fra hertugen mot biskop Arne på grunn av brevets formuleringer om «vor vrede og refselse og strengeste gjengjeld» hvis noen rørte ved domkapitlets rettigheter.¹¹⁷ Noen motiv for hvorfor hertug Håkon ga denne beskyttelsen gir Brøgger ikke.

¹¹³ Blom 1972: 54

¹¹⁴ DN 1, 80

¹¹⁵ Helle 1975: 97

¹¹⁶ Brøgger 1915: 75-76

¹¹⁷ Brøgger 1915: 76

Grethe Authén Blom ser verne- og privilegiebrevet i sammenheng med Håkons senere privilegiepolitikk og mener å se hans hovedlinjer av denne politikken i brevet. Politikken går ut på, ifølge Blom, at Håkon ga ut friheter som i bunn og grunn var ubetydelige for ham selv. Poenget er at frihetene brevet gir er betydningsfulle for domkapittelet og deres sveiner, men frihetene setter ikke begrensinger på kongemaktens maktgrunnlag eller økonomi. Hun understreker at sveinene fikk fritak fra *leidangsferd*, men ikke *leidangsskatt*. Domkapittelet fikk heller ikke jurisdiksjonsrett over sveinene sine. Ved å sette gods og inntekter under sitt vern garanterer hertugen også at ingenting kunne fradømmes korsbrødrene.¹¹⁸

Blom setter også dette verne- og privilegiebrev i sammenheng med det nevnte verne- og privilegiebrevet til Nidaroskannikene som ble gitt i 1298 (se over). Forskjellen på de to privilegiene, mener Blom, viser hertug Håkons oppfatning om at privilegiepolitikken til kirken ikke måtte føre til flere innskrenkninger på kongemakten og at Håkon var bevisst på dette da han ga Stavangerkannikene sine privilegier. I brevet til Nidaros domkapittel fra 1298 gir kong Eirik domkapittelet domsrett og full makt over seks sveiner. Samtidig understreker hun at allianse med Nidaros' domkapittel var av mye større betydning enn Stavangers domkapittel og derfor var det ikke nødvendig å gi Stavanger domkapittel noe større privilegier.¹¹⁹

Et viktig moment for den videre diskusjonen om kongemaktens inngripen i geistlig saker er at Blom forstår vernet av kannikene, både i Stavanger og Nidaros, som en rett for kongemakten til å kunne gripe inn i en konflikt der domkapittelet var en part. Som verner av begge domkapitlene hadde kongemakten rett til å gripe inn som megler selv om ingen av partene ba om det.¹²⁰ Hvis Blom har rett i denne forståelsen av motivasjonen bak vernebrevene gitt til domkapitlene er det et klart tegn på at det var noe som sto i veien for at kongemakten ikke bare kunne gripe inn når de ønsket. Behovet for å gi seg selv denne rettigheten viser at kongemakten i utgangspunktet ikke hadde den.

I tilknytning til alle verne- og privilegiebrev gitt til domkapittelet i Stavanger må det kjente Stavangerprivilegiet bli tatt med i vurderingen. En gang i løpet av kong Håkon Håkonsson regjeringstid (1217-1263) ble et privilegie til Stavangerbiskopen fornyet.¹²¹ Privilegiet forteller at «[...] jeg [kong Håkon] har gitt ham [biskop Åskjell] byen Stavanger med alle de luter som ligger til innenbys og har ligget til fra gammel og ny tid, så vel leidang

¹¹⁸ Blom 1967: 352

¹¹⁹ Blom 1967: 352-353

¹²⁰ Blom 1267: 353

¹²¹ Nøyaktig datering av fornyingsbrevet er ikke mulig. Odd Sandaaker har i HT 49 (1970) foreslått året 1233 på bakgrunn av identifisering av personer nevnt i brevet. Sandaaker, O. (1970) *Håkon Håkonsson og Stavangerprivilegiet*. I HT 49: 286-308

som sakøre eller andre saker. [...]»¹²² Hva «byen Stavanger» innebærer har det vært stor diskusjon om,¹²³ men vi må kunne anta at det i hvert fall innbar domkirken og dens nærmeste omgivelser. Stavangerbiskopens maktgrunnlag hvilte ifølge Stavangerprivilegiet, altså både på geistlig og verdslig autoritet. Men det var ikke snakk om full verdslig autoritet. Biskopen hadde ikke lov til å fremtre som lovgiver. Geir Atle Ersland sammenligner Stavanger med København der biskopen av Roskilde fungerte som byherre. Mange likheter kan bli dratt mellom de sto bispebyene, men en viktig forskjell var at biskopen av Roskilde fikk utskrevet sin egen bylov. I følge Erslands resonnement hadde biskopen i Stavanger på 1290-tallet Magnus Lagabøtes bylov som gjeldene byrett.¹²⁴ Spørsmålet er om dette privilegiet fortsatt var gyldig etter kong Håkon Håkonssons død. Normalen i middelalderen var at et privilegium måtte fornyes etter giverens død.¹²⁵

Stavangerprivilegiet kan være en forklaring på de privilegiene som ble gitt av hertug Håkon til Stavanger domkapittel.¹²⁶ Privilegiet fra hertugen om fritak fra leidangsferd, men ikke leidangsskatt kan i lys av Stavangerprivilegiet forstås i den retning at hertugen selv ikke hadde denne retten å gi bort. Stavangerprivilegiet sier tross alt at leidangsskatten skal gå til biskopen. Blom er også inne på denne tanken, men utyper den ikke mer enn å si at biskopen hadde rettigheter som hertugen ikke kunne komme for nær.¹²⁷ Hun refererer til Stavangerprivilegiet ved denne uttalelsen,¹²⁸ og sier dermed implisitt at privilegiet var gjeldende på denne tiden.

Det finnes også en teori om at Håkon som konge fornyet dette privilegiebrevet. Frontfiguren for å hevde dette er Elbjørg Haug.¹²⁹ Denne teorien må jeg sette spørsmålstegn ved. Det går for eksempel imot Blom sin egen argumentasjon om at Håkon bare gav ut «tomme friheter». Det står altså for meg som et brudd med alle andre privilegier han ga og retningen på politikken han førte.¹³⁰ Forklaringen om at leidangsskatten ikke var noe hertugen kunne gi bort kan likeså godt forklares med at det var en rett han ikke *ville* gi bort. Å gi noen sveiner fritak

¹²² DN 1, 51. Oversatt i Helle 1975 s. 83-84

¹²³ Se Helle, K. (2008). *Stavanger by og Utstein kloster*, i HT 87: s.577-605, Haug, E. (2009). *Fra Stavangerkirkens tidligste historie*, i HT 88: s. 453-483, Helle, K. (2009). *Stavanger som by og kirkelig sentrum. Svar til Elbjørg Haug*, i HT 88: s. 685-697, Haug, E. (2010). *Stavanger-privilegiet, Stavangers romanske domkirke og klostersonnet på Utstein*, i HT 89: s. 263-271

¹²⁴ Ersland 2012: 154-157

¹²⁵ Blom 1967: 31. Haug, E. (2005) *Fra byens grunnleggelse? Nærlesing av og nytolkning av Stavangerprivilegiet og bestemmelsenes tradering*. I Stavanger museums årbok: 9

¹²⁶ DN 1, 51

¹²⁷ Blom 1967: 352

¹²⁸ Blom kaller privilegiet for *St. Svithunbrevet*

¹²⁹ Haug 2005: 5-73. Haug sine argumenter for at privilegiebrevet ble stadfestet av kong Håkon V finner hun i et brev fra 1450 (NGL 2. r.2 nr.22): 49-53

¹³⁰ Mer om hertug/kong Håkons privilegiepolitikk kan leses i Blom 1967: 343-404

fra leidangen må i det store og hele være en liten frihet for hertugen å tildele domkapitlene og hvis det virkelig var behov kunne han allikevel krevet tilbake denne friheten. Leidangsskatten derimot var en kontinuerlig inntekt som ble samlet inn selv i fredsår.¹³¹ Den må ha vært av mye større interesse for kongemakten. På sveinenes side må det allikevel ha vært av stor betydning å slippe leidangferden. De slapp å bli avbrutt i deres arbeid og utgiftene som førte med å mobilisere hele leidangsoppbudet.¹³² Dette samsvarer med Blom sin teori om de ubetydelige frihetene Håkon ga ut. I tillegg var det vanlig at privilegier bare varte ut giverens levetid og det er ingen tegn på at hverken kong Magnus Lagabøte eller kong Eirik stadfestet det.

Brøggers oppfatning om at verne- og privilegiebrevet fra 1292 var et svar på ropet om hjelp fra domkapittelet trenger heller ikke å skyves helt til siden. Hertugen kan rett og slett bare ha utnyttet situasjonen til sin fordel. Det blir da en veldig lik situasjon som i Nidaros og vernebrevet fra 1283. I lys av det Bloms analyser av Håkons Magnussons senere politikk kan det godt tenkes at han allerede i 1292 hadde evnen til å se fremover og bruke situasjonen som dukket opp til å forme fremtidens kongemakt. Da har Blom et viktig poeng i sin oppfatning om at verne- og privilegiebrevet var et middel for å kunne gripe inn i kirkelige saker, men på domkapittelets side. Vernebrevet til Stavanger domkapittel kan derfor forstås på det samme grunnlaget som vernebrevet til domkapittelet i Nidaros. Det var for å skape en allianse og godvilje mellom kongemakten og domkapittelet og for å gi kongemakten rett til å gripe inn i kirkelige saker.

Vernebrev til Stavanger domkapittel 1300

Som konge utskrev Håkon Magnusson nok et vernebrev til sine «kjære venner og fortrolige klerker» i Stavanger. Innholdet var i hovedsak det samme som vernebrevet fra 1292, men med et tillegg om at alle bøter som tilhørte kongedømmet skulle betales personlig til kongen. Vernet skulle gjelde så lenge korsbrødrene var «hull og tro» mot kongen.¹³³

Igjen må Stavangerprivilegiet diskuteres opp mot dette vernebrevet. Vi husker at Stavangerprivilegiet ga biskopen rettigheten til alle bøteinntekter i byen. Dette nye vernebrevet gikk direkte imot dette privilegiet. Det er Blom som tar opp denne problemstillingen, men hun tar det for gitt at Stavangerprivilegiet var gjeldende og forklarer ikke hvordan kong Håkon

¹³¹ Bagge 2010: 76-77. Erland, G. A. (2000) «Kongshird og leidangsbonde. Del 1» i *Norsk forsvarshistorie. Bind I* (Erland, G. A. og Holm, T. H) Bergen: Eide forlag: 82

¹³² Blom 1967: 352. Erland 2000: 55. Moseng et al. 1999: 214

¹³³ DN 1, 91

kunne ha autoritet til å ta fra biskopen dette privilegiet.¹³⁴ Det åpenbare spørsmålet er hvorfor Håkon plutselig tar tilbake dette privilegiet nå og hvilken rett han hadde til å gjøre det.

Det står derfor for meg igjen at Stavangerprivilegiet ikke kan ha stått som gjeldende rettsgrunnlag for Stavanger på denne tiden. Men at kong Håkon finner det nødvendig å måtte understreke at kongedømmets bøter skulle gå til ham, kan tyde på at biskopen hadde tatt seg den frihet å fortsette praksisen med å samle inn disse bøtene for seg selv. Biskop Arne hadde gjennom hele sin tid som stavangerbisp jobbet med å bygge opp domkirken som hadde brent i 1272.¹³⁵

I forkant av vernebrevet hadde det i desember 1299 blitt avsagt en endelig dom i konflikten mellom biskop Arne og hans domkapittel.¹³⁶ Dommen var i det store og det hele i domkapittelets favør og ga dem mange rettigheter som det gjennom hele konflikten hadde vært strid om, blant annet retten til Finnøytienden. Det er mulig at kong Håkon fant det nødvendig å gi et nytt vernebrev etter at dommen var blitt avsagt og også brukte den anledning til å tilbakekalle retten på bøtene.

En forklaring på denne tilbakekallelsen kan være et behov for større økonomiske ressurser. Gjennom hele 1290-tallet hadde kongemakten ført en aggressiv politikk ovenfor Danmark. Opptil flere ganger hadde leidangen blitt sendt ut på tokt mot danskene. I 1295 ble det sluttet våpenstillstand, en ordning som ikke ble opprettholdt av noen av partene. Ifølge Helle fortsatte Håkon da han ble konge denne aggressive posisjonen mot Danmark.¹³⁷ Med tanke på at krigføring sannsynlig var en dyr affære må det ha vært i kong Håkons interesse å tilegne seg disse inntektene.

Sammenfatning, sammenhenger og konklusjon

Jeg har nå argumentert for at kongemaktens verne- og privilegiepolitikken ovenfor kirken var et instrument for å skape en allianse med domkapitlene. Spørsmålet blir da hvorfor kongemakten ønsket denne alliansen, og motsatt, hvorfor domkapitlene tok imot denne den når den gikk på bekostning av erkebiskopen og biskopen?

Når kongemakten i 1283 valgte å støtte opp og verne om domkapitlet i Nidaros var det sannsynligvis et forsøk på å demme opp mot en potensiell ny, sterk erkebiskop. Det må ha stått for kongemakten at det var erkebiskop Jon som satte begrensningene på kongemaktens

¹³⁴ Blom 1967: 354

¹³⁵ Brøgger 1915: 100. Eldbjørg Haug hevder at domkirken sto ferdig oppbygget allerede før 1290 og at biskop Arne tok til seg selv den delen av *fabrica*-tienden som skulle gå til returnering av kirkegods. Haug 2008: 115

¹³⁶ DN 4, 46

¹³⁷ Helle 1964: 183-184, 192

kongeideologi, og det må ha eksistert en frykt for at Jons etterkommer kunne være av samme karakter som Jon. Erkebiskop Jons kamp for skattefritak og større jurisdiksjon sto i kontrast til doktrinen om at all makt var avledet fra kongen.¹³⁸ Domkapitlet hadde valgt på ny erkebiskop og kongemakten skapte godvilje mellom dem i håp om at valget av den nye erkebiskopen skulle gagne kongemaktens ideologi. Tidligere hadde retten til valg av biskoper vært et valg gjort av *clerus et populous*, av geistlige og av folket. Et system som i hovedsak var dominert av de verdslige herrenes innflytelse. Som resultat var biskopene ofte sterkt knyttet til den verdslige makten som hadde valgt dem.¹³⁹ Å alliere seg med domkapitlet, som nå hadde tilegnet seg denne retten for seg selv, kan ha vært eneste mulighet til å påvirke valg av ny biskop og erkebiskop. I 1284 ser det ut til at denne alliansen fikk et eksplisitt utslag da domkapitlet i Nidaros postulerte biskop Narve av Bergen til ny erkebiskop. Dette valget var tydeligvis en konsekvens av et påtrykk fra kongemakten.

Målet for Håkon, både som hertug og konge, var i stor grad det samme som kong Eirik og hans råds mål. Som jeg allerede har vært inne på førte Håkon en politikk som hadde til hensikt å styrke kongemakten. Om dette var på grunn av frykt for en sterk kirkelig makt kan diskuteres. Håkon hadde hvert fall en klar tanke om hvor han ville med kongemakten, nettopp å samle så mye av makten hos kongen personlig.¹⁴⁰ De «ubetydelig» privilegiene kan tolkes som et bevis på denne politikken.

Som nevnt var denne alliansepolitikken også en del av en ideologisk tro på at samfunnet trengte en sterk statsmakt for å fungere. Dette var en europeisk tanke som bygget på Aristoteles' doktrine om samfunnet og staten. Disse tankene hadde også blitt brukt som et forsvar for kong Philip IV av Frankrike i hans konflikt mot pave Boniface VIII.¹⁴¹ Kongemakten ønsket altså en sterk kongemakt, men en sterk erkebiskop kunne stå i veien for dette.

Et spørsmål man kan stille seg er hvorfor kongemakten valgte å alliere seg med domkapitlet og ikke erkebiskopen og biskopen. Det kan jo tenkes at hvis de fremste representantene for kirke- og kongemakt samarbeidet ville det samlede maktgrunnlaget være av mye større betydning. På denne problemstillingen har Sverre Bagge et godt svar. Innenfor kirken var makten fordelt mellom biskop og domkapittel. De viktigste maktgrunnlagene domkapitlene satt med var retten til å delta i biskopens avgjørelser som hans rådgivere, inntekter de hadde i kraft av sitt embete og ikke minst deres rett til å velge en ny biskop. Mens

¹³⁸ Bagge 2010: 319

¹³⁹ Beistad 2016: 8

¹⁴⁰ Blom 1964: 349-350

¹⁴¹ Bagge 2010: 318

domkapitlene som organisasjon ikke kunne dø, kunne den enkelte biskop det.¹⁴² I lengden ville det altså være mer hensiktsmessig å alliere seg med domkapitlet.

En del av forklaringen kan også være at det var en form for «splitt-og-hersk-politikk». Ved å tvinge frem en større maktfordeling innenfor kirken ville kongemakten oppnå mindre motstand fra kirken som helhet. Dette forutsatte at det var en viss maktkrangel innad i kirken som kongemakten kunne utnytte, slik som de to konfliktene mellom erkebiskop og biskop og deres domkapittel i Nidaros og Stavanger.

Det neste spørsmålet er hvorfor domkapitlene tok imot denne støtten fra kongemakten og på mange måter brukte den mot sin egen biskop? Som forklart i innledningen gjennomgikk domkapitlene i Norge en selvstendighetsprosess i andre halvdel av 1200-tallet. Denne selvstendighetsprosessen ga domkapitlene mer makt og man kan forstå at domkapitlene ikke ønsket å gi avkall på denne makten. Rettigheten til valg av biskoper er et eksempel på det. Hübert peker på at det i begge konfliktene i stor grad handlet om domkapitlets rettigheter ved tilsettingssaker. Hun viser til at domkapitlet i Nidaros i erkebiskop Jons siste tid fikk «økede rettigheter av denne art» fordi han var i vanskeligheter med baronregjeringen.¹⁴³ Ersland peker på at begge konfliktene i Nidaros og Stavanger var et uttrykk «for meir djuptgåande endringar i maktforholda innanfor kyrkja og kyrkjas forhold til den verdslege riksmakta».¹⁴⁴

En allianse med kongemakten ville for domkapitlene bidra til, eller i hvert fall opprettholde, denne utviklingen. Den konflikten erkebiskopen og biskopen av Stavanger førte mot sine domkapitler gikk på mange måter imot denne utviklingen da de prøvde å begrense domkapitlenes råd- og samtykkerett.

Det kan se ut til at kongemakten måtte bruke disse brevene som et middel for å kunne utøve noen form for autoritet innenfor kirkens forum. Sættargjerden uttrykker ganske klart at kongemakten ikke kunne blande seg i indrekirkelige saker. Den kunne verken «høre, undersøke eller avgjøre» i slike saker¹⁴⁵. Da har Blom rett i sin forståelse av vernebrevene som et middel for kongemakten. Som verner av domkapitlene hadde kongemakten rett til å gripe inn.

Når verne- og privilegiebrevene blir sett på som et middel eller en nødvendighet for kongemakten for å kunne hevde jurisdiksjon ovenfor kirken er det klart at det var noe som fortsatt sto i veiene for denne hevdelsen. Dette «noe» kan ha vært Sættargjerden. Kirken må fortsatt ha hatt noen rettigheter som kongemakten uten videre kunne rokke ved. Om det ikke

¹⁴² Bagge 2010: 367

¹⁴³ Hübert 1922: 63

¹⁴⁴ Ersland 2012: 137

¹⁴⁵ Sættargjerden artikkel 2

var Sættargjerden konkret som sto i veien, kan det ha vært reformbevegelsens krav som hindret kongemakten. Det var uansett fortsatt en viss maktfordeling mellom de to samfunnsmaktene, men nå som domkapitlet begynte å tillate kongemaktens innblanding kan det kanskje tyde på at vektskålen ble tyngre og tyngre på kongemaktens side.

I mange av tilfellene ble vern og privilegier gitt på betingelsen om at domkapitlet måtte være lojale mot kongemakten. Kongemakten hadde derfor ofte muligheten til å trekke tilbake brevene de ga om ikke domkapitlet handlet ovenfor dem som de ønsket. Kongemakten hadde altså lite å tape. Dette kan også ses i forbindelse med den gjeldende kongeideologien. Ved å få støtte fra domkapitlet bygget dette samarbeidet opp under den sterke kongemakten, men kongemakten kunne også trekke tilbake privilegiene om det på et senere tidspunkt skulle være behov for det. Denne type politikk viser også at selv om kongemakten ønsket å ta del i de indrekirkelige konfliktene så ville de sannsynlig ikke være bundet av de midlene de måtte bruke for å oppnå dette ønske.

I neste kapittel vil vi i større grad se hvordan erkebiskop Jørund og biskop Arne forholdt seg til disse verne- og privilegiebrevne, men man forstår allerede nå at de ikke kan ha sett på dem med blide øyne.

Kongemaktens innblanding i konfliktenes rettsprosesser

I både Nidaros og Stavanger blandet kongemakten seg inn i konfliktenes med juridiske midler. Dette kapittelet skal ta for seg de forskjellige måtene kongemakten involverte seg i konfliktenes forskjellige rettsprosesser. Dette skjedde både gjennom direkte inngripen, men også gjennom mer indirekte påvirkning. Den direkte involveringen finner vi i kongemaktens stevninger og forliksmøter. Da opptrådte kongen og hertugen eksplisitt selv som meklere eller instruerte sine ombudsmenn. En mer implisitt involvering finner vi i noen av domsavsigelsene. Både i Nidaros og Stavanger ble kongens og hertugens kansler utnevnt som pavelige dommere. Man kan ikke se bort ifra at kongen og hertugen hadde en viss form for innflytelse på dommen disse kanslerne kom med. Kongemaktens verne- og privilegiebrev ble også brukt av domkapitlene for å hevde sin rett ovenfor sin overordnede. På den måten var kongemakten også involvert på en indirekte måte.

Det blir satt spørsmålsteget ved hvilken rett kongemakten hadde til å gripe inn i kirkelig jurisdiksjon. Det blir diskutert mulige omtolkninger av jurisdiksjonsartikkelen i Sættargjerden og erkebiskopens og biskopens holdning mot denne inngripen. Det vil også bli tatt opp et tilfelle som forteller om kirkemakten samfunnsideologi der kirken sto over kongemakten.

Gjennom å se på disse verdslige inntredelsene i konfliktenes rettsprosesser ønsker jeg å få en bedre forståelse for maktbalansen mellom kongemakten og kirkemakten. Dette kapittelet handler tross alt om jurisdiksjonsspørsmålet som er det store privilegiet gitt i Sættargjerden og et av de store spørsmålene i forskningen på forholdet mellom kirke- og kongemakt. Kapittelet vil dermed gi en forståelse av de forskjellige partenes holdning til reformbevegelsens krav om en egen jurisdiksjon. Kravet ble både hevdet og utfordret.

Kapittelet gir også en interessant forståelse av biskop Arne av Stavanger og erkebiskop Jørunds holdning til verdslig innblanding i kirkens saker og dette er med på å øke forståelsen av maktkampen mellom de to samfunnsmakterne. Det gir også mulighet til i større grad se hvordan forholdet mellom kongemakt og domkapittelet artet seg i praksis. I bakgrunn av dette må vi huske på den rådende teorien om domkapitlenes selvstendighetsutvikling som tok sted gjennom hele 1200-tallet.¹⁴⁶ Samarbeidet med kongemakten kan nemlig ses på som en konsekvens av denne utviklingen slik det er forklart i forrige kapittel.

I behandlingen av konfliktenes rettsprosesser tar jeg utgangspunkt i at Sættargjerden mer eller mindre fortsatt var et gyldig dokument da jeg finner det lettere å eventuelt avkrefte

¹⁴⁶ Hübert 1922, Helle 1975, Bagge 2004, Haug 2008, Erslund 2012

dens gyldighet fremfor å påvise den. Spørsmålet er da i hvor stor grad den ble respektert av de forskjellige partene.

I konfliktene ble det avsagt flere dommer og holdt flere forliksmøter enn de jeg har valgt å beskrive her. Erkebiskopen og biskopen Arne dømte for eksempel selv sine domkapitler.¹⁴⁷ De er ikke tatt med i dette kapitlet fordi de ikke sier noe om forholdet mellom kirke og kongemakt da kongemakten ikke var involvert.

Fordi de forskjellige domsavsigelsene og forliksmøtene ved de to bispesetene ofte er knyttet sammen og må kommenteres i forhold til hverandre, vil jeg ta for meg rettsprosessene et bispedømme av gangen. Analysen starter med Stavanger fordi det er der den første dommen ble avsagt.

Domsavsigelser i Stavanger

For Stavanger er det fem forskjellige rettsprosesser som vil bli diskutert. To av dem er domsavsigelser avsagt med pavelig domsmyndighet der den første av disse er gitt av kansler Åke, hertug Håkons kansler i 1294. De to dommene vil vise hvordan hertugen sto i bakgrunnen og brukte sin innflytelse for å påvirke dommen til fordel for domkapitlet som hertugen hadde tatt under sitt vern. I kansler Åkes sin dom ser vi denne innflytelsen veldig tydelig. I den andre dommen fra 1298 vil vi derimot se et eksempel på hvordan verdslig innblanding ble brukt som et argument av biskop Arne for å gå imot dommen. Domkapitlet brukte derimot et av de nevnte vernebrevene fra hertug Håkon for verne om sine rettigheter.

Den siste dommen er en voldgiftsdom fra 1299. Der var det erkebiskop Jørund selv, sammen med biskop Narve av Bergen, som på overflaten sto bak som initiativtakere. Denne dommen er interessant opp mot det verdslige perspektivet fordi erkebiskopen på dette tidspunktet var kongens jarl og fordi det hele skjedde i Oslo i kong Håkons nærvær.

Det finnes også to stevninger fra Håkon, den første fra da han var hertug og den andre fra da han var konge. Ingen av stevningene førte med seg noe større, men de åpner opp for en diskusjon om det fantes en annen tolkning av Sættargjerdens jurisdiksjonsartikkel som var til fordel for kongemakten. De er også med på å gi en forståelse av biskop Arne sine holdninger angående den verdslige innblanding.

Kansler Åkes dom av 1296

Etter at biskop Arne av Stavanger i 1294 hadde fradømt domkapitlet retten til Finnøytienden, appellerte domkapitlet saken til paven. Paven utnevnte abbed Eirik av Munkeliv til dommer,

¹⁴⁷ Eksempel RN 2, 764 (nevnt i DN 2, 36) og RN 2, 766 (henvist i DN 4, 7)

men abbed Eirik delegerte domsavsigelsen videre til kannik Åke ved Apostelkirken i Bergen. Denne Åke var også hertug Håkons kansler.¹⁴⁸ Knut Helle hevder at denne overdragelsen av domsmyndighet skjedde på grunn av et samarbeid med hertug Håkon. Abbed Eirik fungerte normalt sett som en av kong Eirik's rådgivere, men i 1295 var han i Ryfylke på oppdrag for hertug Håkon.¹⁴⁹

Domsbrevet fra kansler Åke er veldig fragmentert og det er bare mulig å tyde deler av innholdet. Noen ting kommer allikevel klart frem. Retten til tienden fra Finnøy skulle domkapitlet ha, men selve eiendomsretten til den ble ikke avklart. Biskop Arne skulle innen en måned betale tilbake tienden fra Finnøy som han hadde samlet inn de siste to årene. De som ikke fulgte dommen ble truet med ekskommunikasjon eller interdikt.¹⁵⁰

Å få kansler Åke utnevnt som dommer kan ha hatt bakgrunn i et ønske fra hertugen om å påvirke dommen. Fire år tidligere hadde hertugen gitt det allerede diskuterte verne- og privilegiebrev til domkapitlet i Stavanger og hertugen hadde med det vist en interesse av å støtte domkapitlet.¹⁵¹ Ifølge Anton Wilhelm Brøgger ble dette vernebrevet gitt nettopp fordi Finnøytienden var under trussel av biskop Arne og han skriver direkte at kansler Åkes dom var «en forklædt dom av den verdslige fyrste».¹⁵² Teorien om hertugens innblanding støttes opp ved at hertugen sendte ut et påbud om at kansler Åkes dom skulle holdes. Han la i tillegg til at den som betalte tienden til noen andre enn domkapitlet skulle betale dobbelt og i tillegg bøte med 8 ørtug og 13 mark. Dersom noen prøvde å ta tienden med vold ville de bli erklært fredløs. Hertugen påla også to av sine håndgangne menn, herra Basse Guttormssen og Åmund Sigurdssen, å støtte domkapitlet og bøndene i denne saken.¹⁵³

Dagen etter påbudet ble et nytt formaningsbrev utstedt.¹⁵⁴ Dette brevet som er beseglet av kansler Åke, mener Brøgger er skrevet på hertugens oppfordring.¹⁵⁵ I dette brevet titulerer Åke seg som hertugens kansler til forskjell fra hva han gjør i dombrevet.¹⁵⁶ Det kan tyde på at brevet var skrevet på oppdrag fra hertugen. I dette siste brevet opplyser kansler Åke om at biskop Arne ikke hadde respektert dommen til tross for trusselen om ekskommunikasjon og

¹⁴⁸ DN 4, 16-17

¹⁴⁹ Helle 1972: 589

¹⁵⁰ DN 7, 27

¹⁵¹ Se kapitlet om verne- og privilegiebrev

¹⁵² Brøgger 1915: 79

¹⁵³ DN 1, 84

¹⁵⁴ DN 4, 15

¹⁵⁵ Brøgger 1915: 80

¹⁵⁶ Dette kan ikke sies med sikkerhet siden domsbrevet er så fragmentert, men ingenting av det som kan tydes av brevet sier noe om Åkes stilling som kansler.

interdikt. Biskopen hadde straks etter domsavsigelsen sendt menn for å samle inn tienden fra Finnøy og erklært offentlig at han ikke ville godta domsavgjørelsen. Biskop Arne hadde derfor falt i interdikt. Hvis han skadet domkapitlet noe mer ville han bli suspendert fra sitt embete og i verstefall ekskommunisert. Alle interdikt, suspensjoner eller ekskommunikasjoner biskopen hadde pålagt noen ble kjent ugyldig. Det er derimot ingen direkte tegn i kildene på at biskop Arne faktisk falt i interdikt og trusselen om suspensjon eller ekskommunikasjon kan bare ha vært med trusselen. Som det kommer frem av de senere dommene kan ikke biskop Arne ha respektert kansler Åkes dom selv etter dette trusselbrevet.

Elbjørg Haug setter ikke et så sterkt likhetstegn mellom kansleren og hertugen, men beskriver det mer som en enighet og samarbeid mellom de to. Hennes kommentar til kansler Åkes dom og biskop Arnes reaksjon på den er at Arne ikke godtok dommen fordi den var gitt av en geistlig som utøvde en sekulær profesjon. Denne oppfatningen stemmer overens med biskop Arnes argumentasjon om hvorfor domkapitlet i utgangspunktet ikke hadde rett til Finnøytienden; biskop Torgils hadde gitt den med kong Magnus' samtykke.¹⁵⁷ Noe mer konkret om denne domsavgjørelsen og forholdene rundt den forklarer ikke Haug. Hun legger bare til at en annen mulighet for at biskop Arne ikke godtok dommen var at paven i november 1296 ga domsmyndighet til tre nye dommere som skulle behandle alle konfliktene mellom biskop Arne og domkapitlet.¹⁵⁸ Deres domsavsigelse skal jeg ta for meg senere i kapitlet.

Hendelsene rundt kansler Åkes dom viser at hertugen var involvert i Stavangerkonflikten fra første stund. Hvor stor innflytelse hertugen hadde på dommen kan ikke stadfestet med sikkerhet, men det er påfallende at den er i domkapitlets favør og i samsvar med vernebrevet hertug Håkon hadde gitt da konflikten om Finnøytienden oppsto. Det kan heller ikke være ubemerket at hertugen støttet opp under dommen ved at han påla sine egne menn å støtte domkapitlet. Dette samsvarer med Håkons rolle som verner over domkapitlet. Han fikk også kansler Åke til å skrive et formaningsbrev som inneholdt trusler mot alle som ikke overholdt dommen. Det ser også ut til at det var hertug Håkon som fikk domsmyndigheten overført til kansler Åke. Dette kan tyde på at hertugen selv ikke hadde myndighet til å gå inn å dømme i konflikten. Slik som vi har sett i forrige kapittel kunne dette «noe» være Sættargjerden eller reformbevegelsens krav. Fordi noe sto i veien for ham til å gjøre det måtte hertug Håkon finne andre veier. Ved å få sin egen kansler utnevnt til dommer kunne han påvirke dommen som ble sagt.

¹⁵⁷ DN 2, 13

¹⁵⁸ Haug 2008: 123-124

Stevning fra hertug Håkon 1297

4. desember 1297 stevnet herra Basse Guttormssen, på hertug Håkons instruks, en hel del menn til Oslo, både geistlige og lekmenn.¹⁵⁹ Brøgger mener at denne listen av menn var biskop Arnes hjelpere i Stavanger.¹⁶⁰ Dette var første gang hertug Håkon grep direkte inn i konflikten og med tanke på jurisdiksjonsartikkelen i Sættargjerden er dette bemerkelsesverdig. Han ønsket tydeligvis selv å dømme biskop Arnes sine menn.

Å stevne noen var en vanlig del av rettsprosessen i den romersk-kanoniske rettsprosedyren. Den var til for at den tiltalte skulle ha mulighet til å forsvare seg og legge frem sin side av saken. Stevningsmøtene gjorde rede for søksmålet og bestemte hvor og når selve saken skulle prøves. Den tiltalte kunne normalt bli stevnet opp til tre ganger og dersom han ikke møtte opp etter tredje stevning kunne det dømmes i fravær av den tiltalte.¹⁶¹

I sin gjennomgang av Sættargjerden og dens jurisdiksjonsartikkel bemerker Seip at det har blitt gjort en formuleringsendring i Sættargjerden i forhold til Bergenskonkordatet fra 1273. I Sættargjerden står det, om hvilke saker kirken hadde rett til jurisdiksjon; «[...] og alle andre lignende saker som hører til kirken med full rett» (lat. *mero iure*).¹⁶² I Bergenskonkordatet står det at kirken skulle ha jurisdiksjonsrett i alle saker som hørte til kirkelig forum ifølge kanonisk rett (lat. *de iure comuni*). Seip skriver; «Endringen viser den meget interessante kjensgjerningen at kongen etter nærmere overveielse (eller etter ytterligere påtrykk fra sine rådgivere) ikke uten videre ville anerkjenne kanonisk rett som bindende.»¹⁶³ Haug mener at denne omformuleringen var til fordel for kongemaktens posisjon i jurisdiksjonsspørsmålet.¹⁶⁴ Haug forklarer seg ikke fylt ut, men jeg forstår henne slik at formuleringen i Sættargjerden kunne tolkes til fordel for kongemakten og dens rett til å gripe inn på det juridiske plan. Ut ifra denne forståelsen av jurisdiksjonsartikkelen og tolkningen av forskjellen mellom Bergenskonkordatet og Sættargjerden fantes det altså tilfeller der kongemakten kunne hevde jurisdiksjon over kirken eller i kirkesaker. Hamre har også tatt opp denne problemstillingen og sier seg enig med Seip.¹⁶⁵ Bagge hevder at den norske kongemakten også var påvirket av samtidens tolkninger av romerretten som la grunnlaget for den senere doktrinen om den suverene staten. Denne

¹⁵⁹ DN 4, 18

¹⁶⁰ Brøgger 1915: 81.

¹⁶¹ Vadum K. (2015) *Bruk av kanonistisk litteratur i Nidarosprovinsen ca. 1250-1340*. (Doktoravhandling) UiO: 137

¹⁶² Seip sin oversettelse: Seip 1942: 115. Det latinske begrepet er *mero iure* og er et litt uklart begrep. Dette understrekes ved at begrepet i *Norske middelalderdokumenter* er oversatt til *ublandet rett*.

¹⁶³ Seip 1942: 115

¹⁶⁴ Haug 2008: 116. Haug hevder også at denne fordelingen var viktig for kong Håkon senere i Stavangerkonflikten, men tar dessverre ikke opp igjen denne tråden senere i artikkelen.

¹⁶⁵ Hamre 1977: 414

tolkningen kommer spesielt frem i Aegidius Romanus' sitt verk som ble forfattet for Filip IV av Frankrike som en ung prins, og understreker at all makt stammer fra kongen.¹⁶⁶ Med denne forståelsen av kongemaktens teori om kongen og makt, gir tolkningen av jurisdiksjonsartikkelen god mening.

Det er mulig at denne formuleringsendringen gjorde tolkningen av hva som hørte til kirkens forum større og at det dermed var mulig for kongemakten i visse saker argumenter for at de hadde en rett til å ta del i jurisdiksjonen. Da kan det hende at kongemakten trakk inn eldre kristenrett som argument. I en erklæring fra 1247 gjort av kardinal Vilhelm av Sabina, altså 30 år før Sættargjerden, bekreftet kardinalen at kirkens jurisdiksjon var ubestridt. Om saker som involverte lekmenn og geistlige sa han; «men opstår det søksmål mot en legmann angående en verdslig sak, da skal saksøkeren, hvad enten han er legmann eller klerk, forfølge saken for kongen eller de dommere som han tilsetter.»¹⁶⁷ Kongemakten kan altså ha lagt kardinal Vilhelms ord inn i tolkningen av begrepet *mero iure*.¹⁶⁸

I kunngjørelsen til herra Basse får vi dessverre ikke vite hvorfor disse mennene var stevnet. Det eneste vi får vite er at en del av disse mennene ikke var anklaget, men domkapitlet mistenkte dem for «hjelp og våpenlån». En mulighet er at det hadde med hendelser som hadde skjedd tidligere på høsten. Biskop Arne hadde tatt landskyld som tilhørte domkapitlets prebender og for dette sendte hertug Håkon et påbud til allekannikenes leilendinger og forbød dem å betale landskyld til noen andre enn kannikene eller deres lovlige ombudsmenn.¹⁶⁹

En annen mulighet, og kanskje mer sannsynlig med hensyn til kardinalens uttalelse om at saken måtte være en verdslig sak, er at denne stevningen hadde med et tyveri av domkapitlets ved å gjøre. I et vitnebrev fra Jon Koller, hertugens sysselmann i Stavanger og Peter Botildsson fortelles det at biskopens menn hadde tatt noe ved som tilhørte domkapitlet, men som hadde blitt fraktet til biskopens egen brygge i Østervåg. Biskopens menn hadde derfor tatt veden for å være biskopens eiendom. Korsbrødrene hadde lest opp sitt vernebrev fra hertugen og truet biskopens menn med stevning fra hertugen om de tok veden. Da svarte magister Steine, en av dem som ble nevnt i hertugens stevningsbrev; «det vite gud at jeg bryr mig ikke en døit om dine brever, stevn saa meget du lyster, op skal veden i bispegaarden for

¹⁶⁶ Bagge 2010: 319

¹⁶⁷ NGL 1 450-452. Oversatt i Seip 1942: 126-127

¹⁶⁸ Denne erklæringen har vært omstridt blant historikerne. Det har blitt hevdet at den ikke svarte til de faktiske forholdene og flere forklaringer er blitt forsøkt. Moseng et. al 2007: 144. Seip 1972: 128. Så lenge det fantes et dokument som det kunne henvises til kan kongemakten i 1297 brukt kardinal Vilhelms uttalelse til sin fordel.

¹⁶⁹ DN 1, 86

hver mands øie.»¹⁷⁰ Problemet med å knytte denne hendelsen til hertugens stevning er at det er satt spørsmål ved dens datering. Vitnebrevet er datert til 11. februar 1297, men forfatterne av *Regista Norvegicum* mener det kan være en skrivefeil og at det egentlig hendte 10. februar 1298.¹⁷¹ På bakgrunn av vitnebrevets innhold finner jeg det imidlertid mest sannsynlig at det skjedde i forkant av hertugens stevningsbrev, altså 11. februar 1297.

Om denne forståelsen av Sættargjerdens jurisdiksjonsartikkel er rett forutsetter det at Sættargjerdens fortsatt var gjeldende. Om den ikke var det kunne kongemakten allikevel se tilbake på kardinal Vilhelms erklæring og argumentere på samme måte.

Kildene forteller dessverre ingenting om hva som skjedde videre. Det er ingen bevis på at biskopens menn faktisk dro til Oslo og det finnes heller ingen annengangsstevning. Det finnes heller ingen bevart reaksjon fra biskop Arne på denne stevningen, men man kan tolke mangelen på kilder som at biskopen nektet sine menn å svare på stevningen eller å dra til Oslo. Som jeg skal diskutere videre nedenfor var biskop Arne svært tro mot det kanoniske prinsippet om verdslig innblanding og selv om det fantes en åpning i Sættargjerdens for verdslig innblanding kan vi anta at biskop Arne ikke godtok det. For ham må stevningen fra hertugen vært ugyldig og derfor ingenting å bry seg med. Denne holdningen vil vi også se i det senere hendelsene.

Biskop Øyvind av Oslo, biskop Torstein av Hamar og abbed Halle av Hovedøyas dom av 1298 Av uvisse årsaker utnevnte paven tre nye dommere i saken i januar 1296, altså før kansler Åke hadde dømt i saken.¹⁷² En av grunnene kan ha vært at konflikten hadde eskalert og det var nå også blitt strid om forskjellige eiendomsretter. De nye dommerne var biskop Øyvind av Oslo, biskop Torstein av Hamar og abbed Halle av Hovedøya. I første omgang skulle disse dømme i saken om Finnøytienden.¹⁷³ Ti måneder senere må paven ha fått vite at saken hadde eskalert ytterligere og ga de samme tre dommerne gjennom tre nye brev myndighet til å også dømme i «andre saker», og en sak mellom biskop Arne og en av hans kanniker, Ingemund av Skagen.¹⁷⁴

¹⁷⁰ DN 2, 39. Oversatt i Brøgger 1915: 80

¹⁷¹ RN 2, 906 «Brevet er datert 1297 fra **burðar tíðs vars herra Jesu Christi**, d e truleg rekna frá nyttár des 25. Men i nr 925 heiter det at veden vart stolen etter den andre stevninga til biskopen, febr 1298. Truleg er derfor anten året likevel rekna frá mars 25, eller årstalet feilskreve.»

¹⁷² I RN 2,787 hevdes det hadde blitt inngått et forlik mellom abbed Eirik og biskop Arne i alle saker og tvistemål mellom partene. I fotnote 2 står det «Ein kjenner ikkje nærare til desse tvistemåla, men dei har truleg ikkje samanheng med striden mellom biskop Arne og kapitelet. Føremålet frå kannikane si side med å opplyse om dette forliket må vere å hindre at biskopen fekk abbeden erklært inhabil til å dømme i saka mellom han og kannikane. Truleg er det dette biskopen har gjort, slik at paven seinare oppnemnde nye dommarar.»

¹⁷³ DN 4, 10

¹⁷⁴ DN 4, 11-13. Kannik Ingemund må ha vært en rik og betydningsfull mann. Hans tilnavn viser at han var godseier over Skagen, et område som lå (og fortsatt ligger) langs østkanten av Vågen i Stavanger. Han var også godseier i Ryfylket med sin bror og i sitt testament ser vi at han var en god forretningsmann og godseier. Man kan ane at det var han som sto bak kannikenes eiendomspolitikk. Brøgger 1915: 78, DN 2, 77-78

Hva disse «andre sakene» er finner vi ut av i en del dokumenter fra Stavanger,¹⁷⁵ men også i domsbrevene fra de tre dommerne. Konflikten hadde eskalert så mye at dommerne fant det nødvendig å utferdige dommen i seks forskjellige brev.¹⁷⁶

Dommerne hadde prøvd å stevne partene til Oslo hele tre ganger før de avsa en dom uten at biskop Arne eller enn fullmektig møtte opp for ham.¹⁷⁷ For dette ble han dømt til å betale saksomkostningene. Det skal sies at biskop Arne hadde sendt to geistlige, Salomon og Torberg, som fullmektige til det andre stevningsmøtet. De kom for sent til dette på grunn av vær og vind, men var for tidlig til det tredje stevнемøtet. Ved tredje stevneinnkallelse ble det gjort klart at det ville bli dom i saken uavhengig om biskop Arne møtte eller ikke. 7. mai 1298 appellerte Salomon og Torberg mot dette på biskop Arnes vegne i koret til Hallvardskirken i Oslo. De argumenterte på følgende måte;

[...] På biskop Arnes vegner protesterte dei mot domen [1] fordi kannikane hadde pådratt seg ekskommunikasjon ved at dei hadde hatt omgang med den ekskommuniserte Ingemund, [2] fordi dei hadde henta verdsleg hjelp mot kyrkja og kyrkjelege personar, [3] fordi biskop Arne alt hadde appellert saka frå dei tidlegare oppnemnde domarane inn for den romerske kurien, og den nå blei behandla der, slik at oppnemninga av dei nåverande domarane var ugyldig, [4] fordi ein og same person -- etter list og vondskap frå kapitlet -- hadde ført begge partars sak, til stor skade for biskop Arne. Det som står i pavens mandat om at begge partar hadde godkjent oppnemninga av domarar, er derfor ugyldig. Fordi domarane ikkje ville ta omsyn til denne protesten, eller utlevere dokumenta i saka, appellerer dei saka inn for paven, og underkastar seg den apostoliske stols vern.¹⁷⁸

Til denne appellen svarte domkapitlets fullmektig, kannik Kjetil og kannik Ingemund av Skagen med en protest. I protesten gikk de hardt imot alle av Salomon og Torbergs innsigelser mot rettsaken mellom biskopen og domkapitlet. Protesten beskylder Salomon og Torberg for å lyve om hvorfor de kom for sent til andre stevning og anklager dem for tyveri i Mariakirken i Stavanger og vold mot kannik Kjetil. Kannikene hevder at hverken Salomon eller Torberg kunne fungere som fullmektig for biskopen fordi de begge var ekskommunisert for handlingene de hadde gjort. Kjetil og Ingemund nektet for at domkapitlet hadde fått verdslig hjelp og aviste alt Salomon og Torberg hevder om de tre dommerne. Til slutt aviser protestbrevet at saken hadde blitt tatt opp til behandling i den romerske kurien og ber om at saka skulle fremmes for de utnevnte dommerne og at det skulle bli gitt dom, til tross for Salomon og Torbergs' appell og biskopens fravær.¹⁷⁹

¹⁷⁵ DN 2, 39, DN 4, 39, DN 4, 24

¹⁷⁶ DN 4, 25-30

¹⁷⁷ DN 4, 17, 20

¹⁷⁸ DN 4, 22. oversatt i RN 2, 916

¹⁷⁹ DN 4, 24

Det ble ikke tatt hensyn til appellen og 13. juni 1298 falt dommen. Den var i full favør til domkapitlet. Biskop Arne måtte betale saksomkostninger og domkapitlet fikk hånd om alt som det hadde vært strid om. Alt som var blitt frastjålet domkapitlet (ved, korn, kalk, bøker og prydgjenstander) skulle leveres tilbake innen en gitt frist og all skade som var påført domkapitlet skulle erstattes. Kannik Ingemund var ikke lenger under suspensjon og ekskommunikasjon som biskop Arne hadde pålagt ham. Alle som utøvde vold mot domkapitlet eller kannik Ingemund ville bli straffet med kirkelig straff og biskop Arne ville bli suspendert fra sitt embete om han ikke respekterte dommen.¹⁸⁰ Finnøytienden var ikke lengre en del av saken. Det må ha blitt ansett som avgjort ved kansler Åkes dom.¹⁸¹

Bare en uke etter dommen var avsagt sendte dommerne ut et nytt stevningsbrev til biskop Arne. På grunn av Salomon og Torbergs appell og kannik Kjetil og kannik Ingemund protest ville dommerne gjøre det mulig for biskop Arne å legge frem bevis for appellens utsagn om han hadde det.¹⁸² Haug mener dette siste stevningsbrevet var en følge av dommernes tvil på om rettsprosessen hadde gått riktig for seg.¹⁸³ Rent formelt hadde alt blitt gjort rett. Det hadde kommet tre stevninger, men siden biskop Arne ikke møtte til noen av dem ble det dom i saken uten hans forklaring, slik prosedyrene var. Årsaken til at dommerne da gav biskop Arne en ny sjanse kan ha vært at de hadde en form sympati og forståelse for biskopens holdninger mot verdslig innblanding og at det er dette Haug referer til når hun hevder at rettsprosessen ikke hadde gått riktig for seg. Dette vil i så fall underbygge at biskop Arne var prinsipielt imot verdslig innblanding i kirkens saker.

Til disse hendelsene stiller Brøggers seg klart på biskop Arne og Salomon og Torbergs side. Han mener at Kjetil og Ingemund ordlegger seg «høist besynderlig» og mener innsigelsene gitt av Salomon og Torberg mot dommerne er rettmessig, men noen større forklaring på dette gir han ikke. Brøgger uttrykker forståelse for at biskop Arne ikke ville bli dømt av den oppnevnte domstolen og derfor appellert saken til kurien. Brøgger legger ikke skjul på at han mener den oppnevnte domstolen ville gitt biskopen en urettferdig dom. Han innrømmer allikevel at noe sannhet må det være i Kjetil og Ingemunds protest.¹⁸⁴

Elbjørg Haug hevder i motsetning til Brøgger at Salomon og Torbergs appell kun var et middel for å forsinke en domsavsigelse fra de utnevnte dommerne.¹⁸⁵

¹⁸⁰ DN 4, 25-30

¹⁸¹ Brøgger 1915: 85

¹⁸² DN 4, 31

¹⁸³ Haug 2008: 129

¹⁸⁴ Brøgger 1915: 83-85

¹⁸⁵ Haug 2008: 129, fotnote 70

Kristoffer Vadum har i sin doktorgradsavhandling en interessant forklaring på hvorfor biskop Arne aldri møtte opp til stevningsmøtene. Vadum setter dette i sammenheng med alle de gangene hertug Håkon hadde blandet seg inn i kirkelige saker i Stavanger. Han sikter da til vernebrevet gitt i 1292 og hertugens innblanding ved kansler Åkes dom. Han kaller det for «ytre politiske aktører» som engasjerte seg på domkapitlets side. Vadum hevder at det, fra biskopens side, ville ha vært å ha anerkjent en rettsprosess han var nødt til å tape hvis han møtte til rettsmøtene.¹⁸⁶ Det kan jo da også tenkes at biskop Arne ikke møtte opp fordi det fra hans side ville være å anerkjenne de «ytre politiske aktørene».

Noe av det mest interessante med denne dommen er ikke dommen i seg selv, men omstendighetene rundt den. Appellen og protesten sier mye om partenes holdninger. Det samme gjør dommernes siste stevningsbrev som gav biskop Arne mulighet til å forklare seg og legge frem bevis for hva den nevnte appellen hevdet. Videre er det også interessant at det ikke finnes noen henvisninger i kildene om at biskop Arne brukte denne muligheten. Dette kan også forklares med Vadums teori. Ved å svare på den siste stevningen og forsvare sin sak ville biskop Arne også ha anerkjent dommen.

Det er også interessant å se hvordan biskoppartet bruke den verdslige innblandingen som argument for å hevde dommens ugyldighet. I sin argumentasjon for at Finnøytienden ikke tilhørte domkapitlet, pekte biskop Arne på at den var gitt med verdslig råd og samtykke av daværende kong Magnus. Dette mente biskop Arne var imot kanonisk rett og derfor var gaven fra biskop Torgils ugyldig.¹⁸⁷ Det er ikke dette biskopen henviser til når han beskylder domkapitlet for å ha hentet inn verdslig hjelp, men man forstår, når vi ser det i sammenheng med biskop Arnes tidligere holdninger, at dette en svært viktig prinsipp sak for biskopen.

Det er ingen direkte henvisning til hva appellen til Salomon og Torberg referer til når den nevner verdslig innblanding. Det står at domkapitlet hadde hentet inn verdslig hjelp og tankene går da fort til vernebrevet hertug Håkon ga domkapitlet i 1292. I sammenheng med veden som ble stjålet fra domkapitlet ble vernebrevet lest opp. Beskyldningene var at veden ble stjålet til tross for dette brevet.¹⁸⁸ Domkapitlet brukte altså vernebrevet i en situasjon som også kom på saklisten til dommerne. På den måten ble hertug Håkons indirekte innblandet som domkapitlets støttespiller i konflikten.

Hertugen hadde også blandet seg inn på andre måter. Som nevnt sendte hertug Håkon et brev høsten 1297 til alle leilendinger under kannikene og beordret dem til å ikke betale

¹⁸⁶ Vadum 2015: 136

¹⁸⁷ DN 4, 8

¹⁸⁸ DN 2, 39

landskyld til noen andre enn til kannikene eller deres lovlige ombudsmenn.¹⁸⁹ Hertug Håkon hadde også stevnet en del av biskop Arnes menn året før.

Når appellen henviser til at kannikene hadde hentet inn verdslig hjelp kan det være disse hendelsene det refereres til. Dette forteller oss om biskop Arnes standhaftige holdning mot verdslig innblanding. Fra brevet hvor han forklarer for paven hvorfor han hadde rett til å frata domkapitlet tienden fra Finnøy har vi allerede forstått at biskop Arne var tro mot den kanoniske rettens bestemmelser om verdslig innblanding i kirkelige saker. Tre år etterpå holdt han på det samme standpunktet.

Jeg har lyst til å trekke frem Haugs, allerede nevnte, oppfatning om at denne appellen var et middel for å forsinke dommen fra de utnevnte dommerne. Av en eller annen grunn ville ikke biskopen at denne dommen skulle finne sted. I ettertid kan man forstå hvorfor, da hele dommen gikk i domkapitlets favør, men spørsmålet er hvorfor biskopen sa seg imot dommerne før dommen var avsagt. Svaret kan ligge i nettopp biskopens standhaftige holdning mot verdslig innblanding. Biskop Arne hadde gjentatte ganger vist at han ikke godtok noen som helst form for verdslig innblanding. Første gang var da han forsvarte tilbakekallelsen av Finnøytienden. Deretter ignorerte han kansler Åkes dom, trolig fordi den var gitt av en kansler som jobbet for en verdslig herre. Han overså også vernebrevet gitt av hertug Håkon. Han ekskommuniserte og suspenderte kannik Ingemund på beskyldning om at han hadde blandet seg inn i verdslige saker og til slutt beskyldninger om verdslig hjelp i appellen. Når man ser disse hendelsene sammen forstår man at biskop Arne kan ha vært en ekstrem forkjemper for reformprogrammets prinsipper mot verdslig innblanding i kirkesaker. Biskop Arne hadde også vært vitne til baronregjeringens frammarsj mot kirken på 1280-tallet. Ifølge *Biskop Arnes saga* opplevde Stavangerkirken et direkte angrep fra baronregjeringen i 1283 da baronene lyste mennene til biskop Arne utlege fordi de ikke ville betale leidangsskatt til kongen.¹⁹⁰ Biskop Arne hadde også vært med å besege Sættargjerden så han visste godt hva han kunne kjempe for og hvilke rettigheter og privilegier kirken hadde ifølge avtalen.¹⁹¹ Med dette for øyet kan det da være interessant å ta en nærmere titt på dommerne og se om biskop Arne hadde noen som helst grunn for å mistenke at dommerne var under verdslig innflytelse.

Biskop Øyvind av Oslo må trolig ha hatt et visse forbindelser til hertugen da Oslo var hertug Håkons administrative sentrum, men det finnes ingen dokumentert tilknytning mellom

¹⁸⁹ DN 1, 86

¹⁹⁰ *Biskop Arnes saga*, kap.73. Brudd på Sættargjerdens artikkel 5. se Seip 1942: 106 og 147-149

¹⁹¹ Biskop Arne blir nevnt som vitne i slutten av forliksbrevet og har satt sitt stempel på det.

de to.¹⁹² Om biskop Torstein av Hamar og abbed Halle av Hovedøya vet vi lite så jeg kan bare spekulere i om den geografiske nærheten til Oslo kan ha ført til en forbindelse mellom Torstein og Halle og hertug Håkon.

Vi vet fra Håkons senere tid at han reorganiserte utnevnelsen av kongens råd. Han satte sin lit i mye større grad til menn med utdannelse og pålitelighet fremfor ætt og rikdom. Han bygget også ut den kongelige kapellgeistligheten som er et klart indisiet på at han ønsket et samarbeid med kirkens menn.¹⁹³ Sannsynlig for å kunne utøve mer samfunnsmyndighet og demme opp mot nye maktkonflikter som 1280-tallet hadde vært vitne til. Det er derfor ikke usannsynlig at Håkon allerede i sin hertugtid begynte å skape et samarbeidsforhold med geistligheten han hadde rundt seg. Selv om dette er lite å ta tak i kan man i lys av biskop Arnes standhaftige kamp mot verdslig innblanding, tenke seg at dette var nok til at biskopen ikke godtok dommerne og dommen de kom med.

Det er også interessant i denne sammenheng å trekke frem Haug sitt utsagn om at dommerne ga biskop Arne mulighet til å legge frem bevis i saken etter dommen var gitt fordi de var i tvil om rettsprosessen hadde gått riktig for seg. Akkurat hva de var i tvil om forklarer ikke Haug, men kanskje de også satte spørsmålsteget ved hertugens påvirkning og derfor ønsket at biskop Arne skulle komme med flere bevis i saken, slik at dommerne i ettertid ikke kunne beskyldes for å være under hertugens innflytelse.

I appellbrevet sies det også at biskop Arne hadde appellert den forrige dommen for den romerske kurien og derfor var oppnevningen av de nåværende dommerne ugyldig. En mulighet er at biskop Arne satte sin lit til pave Bonifatius og hans kurie fordi paven selv på dette tidspunktet var i strid med den franske kongen der paven jobbet med å frata dem autoritet over geistligheten i Frankrike.¹⁹⁴ Med hva vi nå vet om biskop Arnes holdninger mot verdslig innblanding må han ha hatt stor tro til at en dom fra pavens egen kurie måtte være til fordel for ham. Dessverre er det ingen tegn på at paven gav Arne denne form for støtte.

Dommen fra 1298 løste tydeligvis ikke problemene da dommerne fant det nødvendig å gjenta sin avsatte dom ett år senere. Det ble da fortalt at kapitlet i ett år siden dommen falt hadde hatt rettighetene og inntektene som var blitt tildømt dem, men at biskopen nå hadde tatt fra dem avlinger, godsinntekter, offerpenger og sjelegaver. Dommerne truet biskop Arne med

¹⁹² Helle 1964: 177

¹⁹³ Helle 1964: 190. Helle 1972: 466. Blom 1967: 350

¹⁹⁴ Tierney 1964: 172-175. Bagge 2004: 225

ekskommunikasjon og de henstilte til den verdslige makt om å verne om kapitlet og deres rettigheter om det skulle være nødvendig.¹⁹⁵

I dette tilfelle av en rettsprosess ligger hertugen mye mer i bakgrunnen enn i kansler Åkes dom. Hans tidligere involveringer i konflikten ble brukt som argument fra begge partene. Biskop Arne mente dommen var ugyldig fordi domkapittelet hadde hentet inn verdslig hjelp og la dette til grunn når han uteble fra alle stevninger han fikk. Domkapittelet brukte derimot hertugens vernebrev imot biskopen og hevdet sin rett på veden ved å bruke vernebrevet som en trussel. Det er også en mulighet at selve dommen var influert av hertugen på grunn av hans geografiske nærhet til dommerne og på grunn av det vi vet om Håkons reorganisering av sitt råd og hans bruk av lærde menn.

Nå som de pavelige dommerne hadde henstilt den verdslige makten til å verne om domkapitlet, gikk Håkon direkte inn i konflikten. Nå som konge.

Stevning fra kong Håkon 1299

3. september 1299, kort tid etter sin kroning, stevnet kong Håkon en del menn der vi kjenner igjen noen av navnene fra stevningsbrevet fra 1297. Også denne gang var det en blanding av geistlige og lekmenn som ble stevnet. Stevningen ble skrevet mens kongen var på Kvitsøy, nord for Stavanger, og beskyldningene var at disse mennene hadde stjålet korn fra korsbrødrene. Det ble gjort klart at det var korsbrødrene som hadde fremstilt saken for kongen og at tyveriet var gjort imot pavelig dom og kongens forbud.¹⁹⁶

Vi kan anta at denne stevningen ble gjort på samme grunnlag som stevningen som ble gitt i 1297. Situasjonene er ganske like. Det var en blanding av geistlige og lekmenn som ble anklaget av domkapittelet og begge sakene handlet om tyveri fra korsbrødrene. Den største forskjellen var at Håkon i det siste tilfelle ikke sendte en av sine egne menn for å utføre stevningen. Det var antagelig på grunn av Kvitsøy sin nære beliggenhet til Stavanger.

Heller ikke denne stevningen ser det ut til at det ble noe av, men som vi skal se nærmere på under kunngjorde erkebiskop Jørund og biskop Narve av Bergen i Stavanger den 13. november, at det skulle bli utført en voldgiftsdom mellom biskop Arne og domkapittelet. Det er en mulighet for at stevningen fra kong Håkon ble tilsidesatt til fordel for denne voldgiftsdommen. Om det var tilfelle kan det tyde på kong Håkon selv mente at en dom i regi av kirken ville ha større slagkraft en dom fra ham selv. Det hentyder videre at

¹⁹⁵ DN 4, 41. Abbed Halle blir i dette brevet ikke lenger nevnt som dommer, men har blitt erstattet av abbed Bård (av samme kloster). Hvorfor Bård nå var dommer blir ikke nevnt i noen kilder. Trolig døde Halle før sommeren i 1299. Han nevnes som abbed av Hovedøy siste gang i de nevnte domsbrevene. Bård overtok trolig den pavelige domsretten da han overtok Halles embete som abbed.

¹⁹⁶ DN 2, 53

reformbevegelsens krav om egen jurisdiksjon og kirkens frihet fra verdslig makt fortsatt hadde en innflytelse på kongemakten.

Voldgiftsdommen av 1299

13. november 1299 ble det gjort kjent at biskop Arne og kannikene Jon og Kjetil som fullmektige for Stavanger domkapittel hadde inngått et kompromiss. Kunngjørelsen ble skrevet av erkebiskop Jørund og biskop Narve av Bergen. Partene hadde gått med på at det skulle avsies en voldgiftsdom der biskop Øyvind av Oslo og Torstein av Hamar sammen med abbed Bård av Hovedøy skulle være dommere.¹⁹⁷ Begge partene lovet å respektere denne dommen under trussel om å måtte betale 20 pund sterling for å bryte den.¹⁹⁸

Kunngjørelsen ble utstedt i Oslo og Brøgger mener at biskop Arne, sammen med erkebiskop Jørund og biskopene av Bergen og Hamar, befant seg der i følge med kong Håkon i forbindelse med hans kroningsferd.¹⁹⁹ Brevet er nemlig beseglet av begge parter og dommerne i tillegg til erkebiskop Jørund og biskop Narve.

1. desember kom voldgiftsdommen og nok en gang var den i domkapittelets favør. På grunn av tvil om tidligere dommers rettskaffenhet ble alle tidligere dommer annullert. Voldgiftsdommen inkluderte derfor nesten alle sakene mellom biskop Arne og domkapitlet, også retten til Finnøytienden. Viktigst for domkapitlet var nok allikevel at deres samtykkerett ved tildeling av beneficier ble stadfestet.²⁰⁰

Man skulle tro at konflikten nå var over, men vi finner spor av den helt frem til biskop Arnes død i 1303. Voldgiftsdommen var allikevel den siste store domsavsigelsen gitt i saken mellom biskopen og domkapitlet. I etterkant av dommen ser det ut til at biskopen godtok den til en viss grad. Kort tid etter domsavsigelsen tilbød biskop Arne to gårder i vederlag til domkapitlet. Kannikene derimot ville ikke ta imot gaven før biskopen hadde tilbakekalt dommene han hadde avsagt mot dem og betalt de 12 mark som domkapitlet hadde fått i kong Magnus Lagabøtes testamente.²⁰¹

Voldgiftsdommen slo fast at biskopen skulle styre med råd fra domkapitlet og Geir Atle Ersland trekker fram at hele konflikten var et uttrykk for strid om grunnleggende styringsprinsipp. Biskopen kjempet for et monarkisk fyrstestyre der han var en fyrste i et

¹⁹⁷ Biskop Torstein meldte senere at han ikke hadde mulighet til å være dommer i saken, RN 2, 1019, nevnt i DN 4, 47

¹⁹⁸ DN 4, 46

¹⁹⁹ Brøgger 1915: 90, 92. Brøgger legger også frem muligheten om at biskop Arne fulgte den nykronede Håkon fra sin kroning i Nidaros, langs vestkysten og videre til Oslo: 90

²⁰⁰ DN 4, 47

²⁰¹ DN 4, 49. DN 4, 3

hierarki der paven var på topp, mens domkapittelet ønsket et representativt rådsstyre. Ved voldgiftsdommen vant, ifølge Ersland, domkapittelets styringsprinsipp frem og biskopen fikk en rolle som formann for kapittelforsamlingen.²⁰² For Brøgger handlet hele konflikten om at domkapittelet hevdet sin egeninteresse.²⁰³

Begge disse synspunktene på konflikten samsvarer med Margit Hüberts teori om en omorganisert kapittelorganisasjon i andre halvdel av 1200-tallet som gav domkapitlene utvidet makt.²⁰⁴ Begge synspunktene om hva konfliktene egentlig handlet om bunner i at domkapittelet må ha hatt en eller annen form for utvikling og at de kjempet for å bevare den posisjonen denne utviklingen hadde gitt dem. Om de kjempet av egeninteresse eller for å endre et styringsprinsipp kan det forklares med at kannikene i løpet av 1200-tallet hadde tilegnet seg mer makt og at de ikke var villig til å gi slipp på den.

Spørsmålet om verdslig innblanding blir med voldgiftsdommen enda mer interessant. For det første ble kompromisset om å gjennomføre en voldgiftsdom inngått i Oslo i sammenheng med kroningsferden og da sannsynlig i nærvær av kong Håkon. Om kongen ikke var tilstede under selve forliksmøtet ble det avholdt i sammenheng med hans kroningsferd. Om de tidligere konklusjonene om Håkons innblanding stemmer er det ikke så vanskelig å se for seg at han også her trakk i noen tråder.

For det andre er det bemerkelsesverdig at det var de samme personen som ble valgt til voldgiftsdommere som de som tidligere hadde blitt utnevnt til pavelige dommere. Med tanke på dommen de ga i 1298 er det også interessant at biskop Arne gikk med på dette valget. Da må man spørre seg om det var noe spesielt med situasjonen som gjorde at biskop Arne gikk med på dette. Hvis man bruker Erslands forståelse av konflikten der biskop Arne så seg selv som en fyrste i et hierarki, må han hatt stor respekt for at erkebiskopen selv involverte seg. Han kan ikke ha sagt seg stort imot det erkebiskopen krevde av ham. I den sammenheng er det interessant å nevne at erkebiskopen hadde to år tidligere blitt tildelt jarletittel av kong Eirik.²⁰⁵ Vi har allerede sett at Håkon visste å bruke forskjellige midler for å fremme sin politikk om det så var gjennom vernebrev eller lojale tjenere. Han kan også ha brukt muligheten han hadde som vasallherre over erkebiskopen til å få gjennom en enighet om voldgiftsdom og utnevningen av dommerne. Biskop Narve av Bergen hadde også et godt forhold til kongemakten. Han skal også ha vært en personlig god venn av kong Eirik. Vi husker også at det var Narve kongemakten

²⁰² Ersland 2012: 138, 140-141

²⁰³ Ersland 2012: 140

²⁰⁴ Hübert 1922: 62

²⁰⁵ Se kapittel om erkebiskop Jørund som jarl

ønsket at skulle bli erkebiskop i 1284. I tillegg var han med i kongens råd fra 1285 og det ser ut til at han beholdt det nære forholdet også i kong Håkons tid.²⁰⁶

En annen interessant side med denne voldgiftsdommen er det faktum at erkebiskop Jørund sto som en av hovedpersonene bak den. Som vi vet var han selv i en lignende konflikt med sitt domkapittel på dette tidspunktet. Man skulle da tro at erkebiskopen ville støtte biskop Arne på alle mulige måter. Han visste om den tidligere dommen, for i kunngjørelsen om at et forlik var inngått står det at saken lenge hadde blitt behandlet av pavelige dommere. Han må derfor også ha visst at de dommerne som ble utnevnt til voldgiftsdommer sannsynligvis ville dømme likt som de hadde gjort i 1298.

Jeg har allerede foreslått at erkebiskop Jørund var under kongens innflytelse som hans jarl. I neste kapittel om Jørunds jarletittel argumenteres det for at vasallforholdet mellom en konge og en jarl var et gjensidig, forpliktende forhold mellom de to. Hirdskråen forteller nettopp at jarlen skal yte hjelp til kongen i alle ting, men også at kongen skal hjelpe sin jarl.²⁰⁷ Det argumenteres også for at erkebiskopen inngikk dette forholdet i håp om å ha en innflytelse på kongemakten. En mulig forklaring på erkebiskop Jørunds innblanding i Stavangerkonflikten er en blanding mellom å utføre sine plikter som jarl og å vinne godvilje hos kongen i håp om at det skulle gagne ham i hans egen konflikt.

Det som gjør denne dommen enda mer spesiell er samarbeidet mellom erkebiskop Jørund og biskop Narve av Bergen. Bare noen få måneder før de to sammen kunngjorde forliket om en voldgiftsdom, hadde biskop Narve, sammen med kannik Peter Mata, stått som pavelige dommere i konflikten mellom erkebiskopen og Nidaros domkapittel og avgitt en dom til fordel for domkapittelet (se under). Som forklart over var biskop Narve nært knyttet til kongemakten og det kan tenkes at biskop Narve og kong Håkon presset dette på erkebiskopen.

Domsavgivelser i Nidaros

I Nidaros var det tre rettsprosesser som skal diskuteres dette kapittelet. Den første var, som det ville komme frem av diskusjonen, både et forlik i regi av kongen og en pavelig dom gitt av kongens kansler Bård Serksson. Forliket var trolig ikke ment som en dom, men

²⁰⁶ Munch IV, 2: 44, 53-54. Helle 1972: 588-589. Helle, K. (1982) «Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536» i *Bergen bys historie. Bind 1*. Universitetsforlaget: 601, 604

²⁰⁷ H 12. Jeg har brukt Steinar Imsen sin oversettelse fra 2000. Der opererer han med to nummereringer av Hirdskråens kapitler. Jeg referer til det første nummeret Imsen skriver. Imsen, S. (2000) *Hirdskråen. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn*. (etter AM 322 fol) Oslo: Nikolai Olsens trykkeri as.

omstendighetene rundt dette forliket antyder at kansler Bård kunne bruke forliket som en dom i konflikten.

Den andre rettsprosessen var en pavelig dom. Her vil vi også se hvordan et privilegiebrev fra kongen var en trussel for erkebiskopen. Domsbrevet får nemlig frem at erkebiskopen hadde stjålet et privilegiebrev fra domkapittelet. I hendelsene etter domsavsigelsen vil vi se at kong Håkon ordnet det slik at erkebiskopen ikke ble ekskommunisert. Dette var ikke for å hjelpe erkebiskopen, men ble trolig gjort for kongens egen vinnings skyld.

Den siste rettsprosessen som blir diskutert er en beretning i *Laurentius saga* som forteller om et forlik som kong Håkon ifølge sagaen fikk i stand på invitasjon fra erkebiskop Jørund. Det blir satt spørsmålsteget ved beretningens troverdighet, men den er uansett en interessant fremstilling av et ønsket forhold mellom erkebiskopen og kongemakten fra kirkemaktens side.

Tautraforliket av 1297: også en domsavsigelse?

På høsten 1294 hadde erkebiskop Jørund angivelig gitt en bot til domkapittelet for ikke å møte til et forliksmøte han hadde stevnet dem til. Boten var på 1000 mark og for dette sendte domkapittelet en appell til paven.²⁰⁸ Stevningen var trolig på grunn av et vitnebrev skrevet i februar 1294 der en Jon Nikolasson Birkebein ramset opp en del rettigheter og inntekter domkapittelet hadde hatt under erkebiskop Jon, men som erkebiskop Jørund ikke hadde respektert.²⁰⁹

En supplikk ble også sendt til paven der erkebiskopen ble anklaget for overgrep i økonomiske og «andre saker».²¹⁰ 1. februar 1297 ga paven domsmyndighet til kannik Bård Serksson i Bergen. Bård fikk i oppdrag å kalle partene sammen, høre deres framstilling og dømme i saken.²¹¹ Bård var også kong Eiriks kansler.

I kildematerialet etter denne utnevnelsen er det ingen referanser til kansler Bårds arbeid som pavelig dommer. Dette synes jeg er merkverdig. I de andre tilfellene med paveutnevnte dommere finnes det enten bevarte dokumenter som forteller om deres arbeid eller referanser til dette arbeidet i andre kilder. Eksempelvis henviser hertug Håkon i sitt påbud om å respektere kansler Åkes dom i Stavanger til pavens delegering av domsretten i konflikten. I et domsbrev

²⁰⁸ DN 3, 36

²⁰⁹ Joys 1955c: 349, 351

²¹⁰ RN 2, 856. DN 5, 64

²¹¹ DN 3, 38

avsagt i Nidaros i 1299 (se under) ble dommerne titulert som pavelig oppnevnte inkvisitorer og dommere.

Jeg vil derfor foreslår at Tautraforliket kan tolkes som kansler Bårds dom i saken. Et forliksmøte i regi av kong Eirik hadde nemlig funnet sted på øya Tautra i Trondheimsfjorden sommeren 1296. Dokumentet hadde derimot ikke blitt offisielt beseglet enda. Det ville ikke skje før sommeren etter. Det besegla dokumentet fra sommeren 1297 forteller at det besegla dokumentet var i samsvar med dette møtet som hadde blitt holdt året før.

Selve forliket kan deles inn i fire artikler.²¹² Første artikkel sier at korsbrødrene skulle være erkebiskopen lydige og vise ham godvilje slik kirkens lover påla dem, mens erkebiskopen skulle være en mild far, ærlig og godviljet og hedre korsbrødrene. Artikkel to stadfestet at korsbrødrene skulle, sammen med erkebiskopen, ha råd og samtykke ved en rekke saker. I artikkel tre ble det stadfestet at all domsrett skulle utøves med domkapittelets råd og erkebiskopen skulle ikke lyse interdikt eller bannlysning over noen uten deres råd og samtykke. Artikkel fire beskriver hvordan kirkens inntekter og eiendommer skulle fordeles og organiseres. Til slutt i forliket beskrives det hva erkebiskopen måtte gi i vederlag for det tap domkapittelet hadde hatt. Dokumentet er beseglet av forlikets to parter, erkebiskopen og domkapitlet. Også tre vitner har satt sitt segl på dokumentet: Bjarne Erlingsson i Bjarkøy, Jon Ragnvaldsson og kansler Bård, alle fremtredende kongelige rådgivere.²¹³

Forliket tar opp mange av konfliktenes stridsspørsmål²¹⁴ og det kan være disse stridsspørsmålene det refereres til når den nevnte supplikken snakker om «andre saker».²¹⁵ I tillegg avsluttes forliksbrevet med vederlagene erkebiskopen skulle gi domkapitlet. Fordi dette offisielt var et forlik, må utformingen av dette vise at erkebiskopen ga dette av egen vilje og med sitt samtykke, men med en litt annen formulering kan det også tolkes som en dom. Et spørsmål blir da hvorfor forlikens form fortsatt ble brukt. I en bulle fra februar 1296 understreker paven at alle geistlige som lot lekmenn utøve makt over dem ville bli ekskommunisert sammen med de gitte lekmennene.²¹⁶ Tautraforliket som i utgangspunktet var et forlik gjort med kongen som megler kunne da bli oppfattet som at kongen utøvde makt over erkebiskopen hvis den ble skrevet som en dom. Skrevet i forlikens form så dommen ut som en gjensidig avtale mellom to

²¹² Inndelingen er gjort av Lars Hamre i Hamre 1980: 207. For en mer utdypende beskrivelse av forliket se samme artikkel side 208-211

²¹³ DN 3, 39. Helle 1972: 576-578, 592-594

²¹⁴ DN 3, 34. Et vitnebrev fra 1294 oppsummerer konfliktenes viktigste stridspunkt. Hamre har i sin artikkel fra 1980 laget en form for sammenligning mellom dette vitnebrevet og Tautraforliket. Hamre 1980: 187-211

²¹⁵ Det er RN som skriver «andre saker». Det er mulig at andre dokumenter gir en beskrivelse av hva disse «andre sakene» er.

²¹⁶ *Clericis Laicos*. Oversatt i Tierney 1964: 175-176

likeverdige parter. Det ville altså vært i begge samfunnsmaktenes interesse å la dommen stå som et forlik. Det var også mer praktisk da de slapp å skrive om forliket.

I et nytt mandatbrev fra paven som ble gitt 28. oktober 1297 henvises det til et klagebrev fra domkapittelet.²¹⁷ Dateringen fra dette klagebrevet er uvisst, men forfatterne *Regesta Norvegica* mener det må ha blitt skrevet etter beseglingen av Tautraforliket 23. juni 1297 og før pavens mandatbrev.²¹⁸ Jeg foreslår muligheten for er at det ble skrevet etter forliksmøte i 1296. Selv om forliket ikke ble beseglet før året etter må det ha vært enighet om at forlikets bestemmelser var gjeldende rett etter møtet var avsluttet. Det er ingen grunn til at de skulle gå et år før forliket trådte i kraft. At klagebrevet ble skrevet etter forliksmøtet passer også bedre med reisetiden til og fra Roma.²¹⁹

Klagebrevet beskriver brudd på mange av punktene i forliket. At erkebiskop Jørund brøt med mange av de punktene forliksmøtet hadde blitt enig om kan også være forklaringen på hvorfor forliket ble tatt opp igjen ett år senere og formelt beseglet. Da kan kansler Bård, som nå var pavelig dommer, ha slått to fluer i en smekk. Gjennom forliksmøtet hadde kansler Bård allerede samlet partene og hørt deres framstilling slik som pavens mandatbrev påla ham. En besegling av forliksbrevet kan derfor muligens ha fungere som et domsbrev. Haug skriver også at erkebiskop Jørund gikk med på Tautraforliket fordi kansler Bård var utnevnt pavelig dommer i saken.²²⁰ Dersom denne forståelsen stemmer viser det at erkebiskop Jørund ikke godtok forliket før pavelig myndighet ble satt bak det. I 1296 hadde forliket vært et rent verdslig forlik, mens i 1297 ble det stemplet av en med pavelig myndighet. Dette viser igjen til Jørunds holdning mot verdslig innblanding. I tillegg må erkebiskop Jørund ha visst at domkapittelet hadde sendt inn en ny klage til paven og det er derfor mulig at han godtok Tautraforliket som dom i håp om at nye dommere ikke skulle bli utnevnt, eller i verste fall at de ville avsi en enda strengere dom.

I kapittelet om verne- og privilegiebrev argumenterer jeg for at kongemakten ønsket å støtte opp om domkapittelet for å demme opp mot en sterk erkebiskop. I 1283 hadde kongemakten gitt et vernebrev til domkapittelet i Nidaros. Erkebiskop Jon var i landflyktighet og Jørund hadde enda ikke blitt valgt til erkebiskop og baronene ga da domkapitlet vernebrevet for å skape godvilje mellom dem i ett håp om å ha en effekt på valget av erkebiskop. De ønsket ikke en av samme karakter som erkebiskop Jon hadde vært. Når kongemakten nå sto ovenfor

²¹⁷ DN 6, 64

²¹⁸ RN 2, 889

²¹⁹ Haug 2008: se fotnote 36

²²⁰ Hamre 1980: 211. Sluttordet er skrevet av Elbjørg Haug. Se merknad side 187

en mann som Jørund som gjentatte ganger undergravet domkapittelets rettigheter kan Jørund, fra kongemaktens side, ha blitt sett på som en ny og enerådig erkebiskop. Det er da lett å tenke seg at kongemakten ønsket å komme domkapittel til unnsetning slik at den kirkelige makten ikke skulle sitte hos én mann, men bli spredd. Kansler Bård var selv en del av kongens råd og det kan godt tenkes at han var påvirket av kongemaktens ønsker og dens ideologi om kongemakten. Kirkemakten var den eneste samfunnsmakten som kunne være en trussel for kongemakten og da ville det være i kongemaktens interesse å fordele kirkens makt på flere hender. Og hvis kongemakten i tillegg kunne skape et samarbeid mellom seg selv og domkapitlet ville også kongemakten ha større kontroll over kirkemakten. Det var en form for splitt og hersk fra kongemaktens side. Tautraforliket var altså et uttrykk for det vernet kongemakten hadde gitt domkapittelet og den splitt-og-hersk-politikken den førte. Domkapittelet på sin side godtok kongemaktens innblanding fordi det hjalp dem å bevare sine rettigheter ovenfor erkebiskopen.

Forliket var stelt i stand av kong Eirik, men erkebiskop Jørund respekterte ikke de bestemmelsene det ble enighet om. Som pavelig dommer kunne kansler Bård ta opp igjen forliket med pavelig myndighet og håpe at erkebiskopen ville vise større respekt for det. I tillegg ble erkebiskopen tildelt jarletittel. Kongemakten fikk gjennom Tautraforliket støttet opp under domkapittelet både gjennom kongelig- og pavelig autoritet samtidig som kongemakten fikk knyttet erkebiskopen til seg gjennom et vasallforhold.²²¹

Biskop Narve og kannik Peter Matas dom av 1299

28. oktober 1297 kom pavens svar på domkapittelets nevnte klagebrev. Han sendte et nytt mandatbrev der han utnevnte Biskop Narve av Bergen, kannik Arne Sigurdsson²²² og kannik Peter Mata fra samme by. De skulle finne bevis for domkapittelets klager og gi dem tilbake sine rettigheter. Paven skulle holdes skriftlig orientert og erkebiskop Jørund skulle bli gitt en frist for å møte personlig for paven. Sigvald Hasund hevder at paven ikke ville vite av kongens innblanding ved Tautraforliket og utnevnte derfor nye dommere i saken.²²³ Dette oppfattelsen kan stemme med hensyn til pavens ekstreme holdninger mot verdslig innblanding i kirkens saker som kommer til uttrykk i bullen *Unam Sanctam*.

Klagebrevet til domkapitlet inneholdt noen svært alvorlige beskyldninger. I tillegg til det vi kan forvente av domkapitlets klager som handlet om rettigheter og inntekter, ble

²²¹ Se neste kapittel

²²² Kannik Arne Sigurdsson må ha takket nei til denne oppgaven for han nevnes ikke i flere kilder i denne sammenhengen.

²²³ DN 6, 64. Hasund, S (1934) «Tidsrummet 1280 til omkring 1500» i *Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Bind III*. Oslo: H. Aschehoug & Co.: 51

erkebiskopen beskyldt blant annet for pisking som førte til dødsfall, å sette kanniker i fangenskap, stjele deres segl, skamslå noen munkes og simoni.²²⁴ Charles Joys understreker sterkt at disse beskyldningene ikke må tas for bokstavelig og at dette klagebrevet er et eksempel på datidens litterære overdrivelser. Noe sant må det allikevel ligge i det, skriver Joys.²²⁵ At klagebrevet faktisk var en overdrivelse kommer frem i domkapittelets prosesskrift som ble skrevet i forbindelse med rettsprosessen. Der er alle beskyldninger om vold, falskneri, sløseri og simoni utelatt. Det inneholder bare beskyldninger om at erkebiskop Jørund ikke hadde respektert domkapittelets råd og samtykkerett, at han ikke har gitt dem de inntekter de mente de hadde rett på og at han ikke hadde latt dem utøve sin jurisdiksjonsrett i erkebiskopens fravær.²²⁶ Hadde de voldsomme beskyldningene vært sanne må vi anta at domkapittelet hadde involvert dem i sitt prosesskriv til paven.

Det tok nesten to år før dommerne avsa en endelig dom i saken og 10. juni 1299 ble den lest opp i domkirken i Nidaros. Den var stor grad lik Tautraforliket. Domkapittelets råd og samtykkerett i forskjellige saker ble stadfestet og erkebiskopen ble pålagt å respektere den. Erkebiskopen ble i tillegg dømt til å betale tilbake det økonomiske tapet han hadde påført domkapittelet. Han måtte også levere tilbake kapittelets segl og privilegiebrev. Dommen måtte oppfylles innen 8. september hvis ikke ville erkebiskopen falle i interdikt. Ble ikke dommen oppfylt innen 29. september ville erkebiskopen bli ekskommunisert.²²⁷

Det er to linjer som kan bli trukket mellom dommen og kongemakten. Den første er biskop Narve av Bergen. Som nevnt tidligere var biskop Narve nært knyttet til kongemakten som biskop i rikets verdslige maktsenter og nabo med den norske kongemakten. I dette tilfelle er dette en tynn linje å trekke. Biskop Narves utnevning av paven hadde kongemakten ingen påvirkning på og det ser ikke ut til at noen representanter for kongemakten var tilstede i Nidaros under rettsprosessen. Det som i dommen samsvarte med kongemaktens ønsker var det biskop Narve selv som sto for. Jeg kan bare spekulere i om biskop Narves nærhet til kongemakten påvirket hans tanker og ideer til å samsvare med kongemaktens tanker og ideer. Når det også tok to år før dommen kom er det store muligheter for at biskop Narve var i samtaler med kongen om konflikten og den kommende dommen.

²²⁴ RN 2,889. DN 5, 64

²²⁵ Joys 1955c: 354

²²⁶ RN 2, 980

²²⁷ DN 2, 50

Den andre linjen er at dommen nevner et privilegiebrev som erkebiskopen måtte levere tilbake.²²⁸ Dette kan referere til det brevet gitt av kong Eirik i 1298. (se kapittel om vern- og privilegiebrev). Om det var tilfelle at erkebiskopen hadde tatt fra domkapittelet dette brevet må det bety at erkebiskopen så en trussel i det mot sin egen autoritet. Som vi har sett av tilfellet i Stavanger ble privilegiebrev brukt aktiv av domkapittelet for å hevde deres rett.

Joys hevder at i etterkant av dommen hadde ikke erkebiskop Jørund gjort noe for å oppfylle kravene dommen la på ham, men at han heller ikke falt i interdikt eller ble ekskommunisert slik dommen truet med.²²⁹ Så svart på hvitt ser det likevel ikke ut til å være. Som forklart over opptrådte erkebiskop Jørund sammen med biskop Narve som tilretteleggere for voldgiftsdommen i Stavanger. Dette skjedde 13. november, altså etter 29. september da erkebiskop Jørund frist for å oppfylle sin egen dom. Han kan derfor hverken ha falt i interdikt eller blitt ekskommunisert på dette tidspunktet. I tillegg gjorde han denne jobben sammen med biskop Narve som var dommeren som hadde gitt ham denne fristen. Dette tyder på at erkebiskopen hadde oppfylt biskop Narve og kannik Peter Matas dom. Det er allikevel ikke helt sikkert. I et senere prosesskrift til paven fra den fortsatt pågående konflikten hevdet domkapittelet at erkebiskopen var ekskommunisert. De refererte til biskop Narve og kannik Peter Mata sin dom. Det er nok å si om prosesskrivet at erkebiskopen hadde avsagt en dom mot kannik Jon Elg. Denne dommen hevdet domkapittelet at var ugyldig nettopp fordi erkebiskopen var ekskommunisert.²³⁰ Dette tyder altså på at erkebiskop Jørund ikke hadde oppfylt dommens krav.

Hvordan skal vi så tolke dette? Vi har allerede sett at kannikene hadde lite filter for hva de kunne beskyldte erkebiskopen for, så veien til å tyne mest mulig ut av ham kan ikke ha vært lang. Domkapitlet må også ha hatt stor selvillit. De hadde tross alt støtten fra kongemakten og de pavelige dommene bak seg. Men å hevde at erkebiskopen var ekskommunisert kan ikke ha blitt gjort uten grunn. Med det inntrykket vi har fått av domkapitlet kan allikevel denne grunnen for å hevde ekskommunikasjon over Jørund være liten. I og med at biskop Narve ikke protesterte mot erkebiskop Jørund innblanding i Stavanger må han ha ansett dommen som oppfylt til tross for den grunnen domkapitlet i Nidaros hevdet.

En annen, eller sammenfallende mulighet er at kong Håkon hadde et kort med i spillet også her. Erkebiskopen var jo kongens jarl. Hirdskråen forteller ingenting om hva som skjer

²²⁸ RN oversetter fra den latinske originalen til «privilegiebrev». Slik jeg forstår av originalen refereres det ikke til noe konkret brev, men til privilegier i flertall «priuilegiis, priuilegia».

²²⁹ Joys 1955c: 355

²³⁰ RN 3, 44. Gjengitt DN 3, 50

om en jarl blir ekskommunisert. At en erkebiskop ble jarl var unikt og Hirdskråen har ikke tatt høyde for dette sære tilfelle. Men en form for konsekvens må det allikevel ha vært for Jørunds jarletittel om han ble ekskommunisert. Hirdskråen forteller at alle hirdmenn som sviker kongen tapte «både fé og fred i landet, samt løsøre».²³¹ En lignende straff var det sannsynlig for Jørund om han ble ekskommunisert og det måtte bety at han ikke kunne gjennomføre visse oppgaver. I forbindelse med voldgiftsdommen som ble gitt i Stavanger ble det diskutert om kong Håkon sto bak og trakk i noen tråder. Hadde erkebiskop Jørund vært ekskommunisert kunne han ikke ha utført den oppgaven han da gjorde. Det var altså i kongemaktens interesse at erkebiskopen skulle forbli i sitt embete med den makten en erkebiskop kunne utøve. Som kongens jarl hadde kongemakten muligheten til å bruke den makten til sine egne formål. Med sin nære tilknytning til kongemakten og med hans myndighet som dommer i saken kunne biskopen Narve utføre kongemaktens ønske om at erkebiskopen skulle forbli i sin posisjon.

Kong Håkons antatte forlik fra 1301

I 1301 skal kong Håkon ha kommet til Nidaros med et stort følge for å holde ting. Hans ambisjon skal ha vært å løse konflikten mellom erkebiskop Jørund og domkapittelet en gang for alle. Kildene til dette finner vi kun i *Laurentius saga* og de fleste forskere har arbeidet lite med denne fremstillingen. Joys bemerker at den er erkebiskopens partis «ensidige syn på fredsslutningen».²³² Dateringen for dette antatte forliket er litt uklart. Hasund skriver at det skjedde i 1303.²³³ Sagaen setter det i sammenheng med hendelser som skjedde i 1301 slik som kansler Bård sin død.²³⁴

Laurentius saga er skrevet av Einar Halvliðsson omkring 1350. Han gikk i lære på Hólar der sagaens hovedperson, Laurentius Kálfsson, var biskop og Einar var i tjeneste der hele sitt liv. Laurentius hadde i en tid før han ble biskop på Hólar oppholdt ved erkesetet og tjent under erkebiskop Jørund. I sagaens beretninger kommer det frem at Einar og Laurentius utviklet nært vennskap. Som sagt er sagaen veldig partisk i erkebiskop Jørunds favør. Man må derfor regne med at en del er overdrivelser eller ensidig belyst. Susann Anett Pedersen har også i sin innledning til sin masteroppgave fra 2012 et lignende utsagn om fremstillingen av Laurentius.

²³¹ H 35

²³² Joys 1955c: 355-356

²³³ Hasund 1934: 51

²³⁴ *Laurentius saga*, kap 16. Knut Helle bekrefter i Helle 1272: 594 at kansler Bård døde i 1301

Hun sier den er hagiografisk og at forfatterens vennskap med Laurentius har vært med på å forme fremstillingen av ham.²³⁵ Sagaen blir allikevel regnet som en god kilde til samtiden.²³⁶

Sagaen forteller at det var erkebiskop Jørund som kalte på kongen, som han «stod på svært god fot med», etter at korsbrødrene hadde utført mange voldelige handlinger. Erkebiskopen ba kong Håkon om å «sette dem (kannikene) på plass med kongelig autoritet».²³⁷

Det fortelles videre at kongen kom til Nidaros og at lydbiskoper, abbeder, kanniker prester og folk fra allmuen var samlet sammen med kongen og erkebiskopen, og deres menn. Først talte kansler Åke på vegne av kongen. Han snakket om hvordan de underordnede hadde plikt til å adlyde sin overordnede. Han fortalte også om hvordan korsbrødrene hadde oppført seg utilbørlig i sin motstand mot erkebiskopen og at den verdslige myndig burde gripe inn og straffe dem. «Så strengt og rett på sak talte denne mannen, at mange av kannikene og deres ledsagere fikk en støkk i seg.»²³⁸ Etter at Åke hadde talt reiste kong Håkon seg og ga domkapittelet to valg. Enten ville alle kannikene som erkebiskopen tidligere hadde lyst i bann bli landsforvist og måtte dra fra Norge eller så kunne korsbrødrene bøye seg for erkebiskopen og «legge alle saker inn under hans myndighet.»

Da kannikene nå skjønnte hvilken fare som truet dem, reiste de seg straks, falt på kne for erkebiskopen og la alle sine saker inn under hans myndighet. Dagen etter ble det inngått et forlik mellom erkebiskopen og kannikene. De lovet da både hverandre og hverandres følgesvenner fred og fordragelighet. Dette forliket ble nøye overholdt i to år.²³⁹

Disse beretningen forteller om en helt klar og direkte inngripen fra den verdslige maktens side i Nidaroskonflikten og overraskende nok på invitasjon fra erkebiskopen. Man må da spørre seg hvor troverdig denne beretningen egentlig er.

Jeg finner det problematisk å stole hundre prosent på denne beretningen. Det er flere ting som skurrer. For det første er det spesielt at erkebiskopen selv henstilte kongemakten til å ordne et forlik. I tilknytning til dommen av 1298 argumenterer jeg for at Jørund hadde en negativ holdning til privilegiebrevet domkapitlet hadde fått fra kongemakten. Han hadde også tidlig i sin periode som erkebiskop vist sitt standpunkt angående Sættargjerdens gyldighet da han hadde påbudt at også på Island skulle Sættargjerdens gjelde.²⁴⁰ Samtidig var Jørund fortsatt

²³⁵ Pedersen, S. A. (2012) *I kjølvatnet av stðamál: årsaker til konflikt mellom "lek og lærd" på Island ca. 1297-1390*. Masteroppgave ved NTNU: Trondheim: 9-10

²³⁶ Mundal 2004: 36 Beistad 2016: 26

²³⁷ *Laurentius saga*, kap. 15

²³⁸ *Laurentius saga*, kap. 15

²³⁹ *Laurentius saga*, kap. 16

²⁴⁰ *Biskop Arne saga*, kap. 130-131

kongens jarl og kan derfor ha håpet at konge ville støtte ham på grunnlag av det. Kongen hadde jo også trolig bidratt til at Jørund ikke ble ekskommunisert etter dommen i 1299.

For det andre kolliderer tidsbestemmelsen i sagaen med hva dokumentsamlingen forteller at skjedde på denne tiden. Sagaen legger hendelsene med forliket til 1301, men dokumentsamlingen forteller at erkebiskopen da var på vei til Roma. På turen kom han i konflikt med kannik Jon Elg i Brügge i juli samme år. På grunn av denne hendelsen ble det sendt en appell til paven fra domkapittelet og en dommer fra kurien ble utnevnt. Representanter for partene var tilstede under rettsprosessen som tok sted i Roma. Dommen kom i april 1302 og var i domkapittelets favør.²⁴¹ Det er merkelig at forfatteren plasserer forliket så nært i tid som da det foregikk en rettsprosess i Roma. Erkebiskopen var ikke selv tilstede i kurien, men man må legge til tiden det tok for ham å komme tilbake til Norge. Ifølge Munch dro ikke erkebiskop Jørund direkte til Nidaros, men oppholdt seg i Bergen sammen med kongen sommeren 1302.²⁴² Siden sagaen er skrevet flere år etter disse hendelsene fant sted er det mulig at forfatteren har datert feil.

For det tredje er det ingen referanser til dette forliksmøtet i diplomsamlingen. I flere andre tilfeller finnes det egne dokumenter fra slike møter eller hvert fall referanser i andre dokumenter.²⁴³ Med tanke på at kong Håkon var den mest administrative og politisk aktive kongen (og hertugen) i norsk middelalder når vi bruker antall dokumenter som er etterlatt etter ham som målestokk, er det rart at det ikke finnes noen dokumenter etter dette forliksmøtet.²⁴⁴ Sagaen har også utelatt hele hendelsen med Jon Elg og erkebiskopen i Brügge og forteller bare om denne reisen at erkebiskopen kom til Paris der han ble syk og måtte sne.²⁴⁵ Sagaen nevner faktisk ingen av dommene eller andre hendelse som gikk imot erkebiskop Jørund. Lars Hamre har også påpekt denne mangelen. Han bemerker at sagaen ikke nevner Tautraforliket, men istedenfor nevner forliket gjort av kong Håkon. Hamre trekker den konklusjon at forfatteren var feilinformert.²⁴⁶

Det er altså flere ting det kan bli satt spørsmåltegn ved i *Laurentius saga*, men som sagt er den også antatt for å være en god kilde til samtiden og kan derfor ikke avkreftes helt. Med så mange spørsmål rundt den kan jeg allikevel ikke legge den til i hendelsesforløpet til Nidaroskonflikten.

²⁴¹ DN 3, nr. 44, 48 og 50. Joys 1955c: 355

²⁴² Munch IV, 2: 382-383

²⁴³ Eksempler er Tautraforliket DN 3, 39 og forliksmøtet biskop Arne stevnet til i 1294 DN 3, 36

²⁴⁴ Ersland 2012: 135

²⁴⁵ *Laurentius saga*. Kap. 13

²⁴⁶ Hamre 1980: 193 (se bildekommentar)

Sagaen er allikevel interessant fordi den skildrer et ønsket forhold til kongemakten fra kirkes side. En saga er skrevet for å bevare et ettermæle av den som den handler om. Det vil da si at sagaforfatteren ønsket at ettertiden skulle lese om et godt forhold mellom erkebiskop og kongemakt.²⁴⁷ For erkebiskop Jørund ettermæla var det nok mest gunstig å fremstå som en mann som faktisk «sto på svært god fot» med kongen. Diplomene forteller om et godt forhold mellom domkapittelet og kongemakten, mens sagaen har snudd helt om på dette. I diplomene fremstår erkebiskop Jørund alene i sin kamp mot domkapittelet og som den tapende parten i konflikten. I sagaen er han støttet av kongemakten og fremstår som sterk og autoritær. Man kan også få inntrykk av at erkebiskopen sto over kongen da han kunne kalle ham inn å få ham til å dømme.

Ut ifra denne fremstillingen i sagaen forstår man at kirken på Island ikke tok lett på at erkebiskopen sto imot både domkapittel og kongemakt. Tar man kirkens ideologi om de to sverdene, som var en del av reformbevegelsen og den kanoniske tankegangen, i betraktning, forstår man denne måten å skildre erkebiskopen på. Ideen er at kirken, gjennom paven, besitter to sverd, ett med åndelig makt og ett med verdslig makt. Det verdslige sverdet var gitt som et slags lån til de verdslige fyrstene fra kirken. I kirkens øyne stod altså kirken øverst og hadde den egentlige makten og kontrollen over de verdslige fyrstene.²⁴⁸ Å ha kongemakten mot seg og i tillegg fremstå som den tapende part var et tegn på at erkebiskopen ikke hadde den egentlige makten over de to sverdene. I kirkens øyne må dette ha vært et stort ideologisk nederlag. Sagaens behov for å pynte på sannheten kan altså tolkes som at maktbalansen mellom kirken og kongemakten var truet.

Sammenfatning, sammenhenger og konklusjon

I begge bispebyene gikk altså kongemakten inn og prøvde å ha en påvirkning på de rettslige prosessene som var tilknyttet konfliktene. Det ser allikevel ut til å være en forskjell mellom kongemakten ved de to bispesetene. I Nidaros grep kong Eirik direkte inn bare én gang, mens i Stavanger var hertug Håkon mye mer aktiv. Dette kan også ha noe å si på hvordan de to geistlige herrene reagerte på den verdslige inngripen.

I Nidaros ser det ikke ut til at erkebiskop Jørund hadde den standhaftigheten som biskop Arne, men samtidig var ikke kong Eirik og hans råd like påtrengende som hertug Håkon var i Stavanger. Dommen fra kansler Åke godtok trolig ikke biskop Arne fordi den var gitt av en

²⁴⁷ Pedersen 2012: 10

²⁴⁸ Black, A. (1992) *Political thought in Europe 1250-1450*. Cambridge university press: 44-45, Blockmans, W. og Hoppenbrouwers, P. (2007) *Introduction to medieval Europe 300-1500*. London/New York: Routledge: 128-131

geistlig med et sekulært yrke og det kan da ikke ha hjulpet på at hertug Håkon var involvert i utnevningen av Åke som dommer. I tilknytning til stevningene fra hertug Håkon kan mangelen på kilder som sier noe om biskop Arnes reaksjon tyde på at han så på stevningene som ugyldige og derfor ingenting å bry seg med. I appellen fra 1298 kommer denne holdningen direkte til uttrykk da biskoppartet hevdet dommen var ugyldig på grunnlag av at domkapittelet blant annet hadde hentet inn verdslig hjelp. Det kan referere til da domkapitlet brukte vernebrevet fra hertug Håkon til å hevde sin rett.

Erkebiskop Jørund holdning mot den verdslige innblandingen kommer ikke like godt frem. Det finnes allikevel noen hendelser som tyder på at også han hadde denne holdningen. At erkebiskop Jørund gikk med på å besegle Tautraforliket ett år etter at det ble inngått og etter at han tydeligvis hadde brutt mange av dets bestemmelser kan tolkes på den måten at han godtok det når det lå pavelig myndighet bak det. At Jørund også skal ha stjålet domkapittelets privilegiebrev fra kong Eirik viser at han ikke godtok det og så en trussel i det mot sin egen autoritet.

Med disse foreløpige funnene mener jeg å kunne konkludere med at i hvert fall biskop Arne var stor tilhenger av reformprogrammet og kirkens kamp om *libertas ecclesiae*. Selv om han eller hans menn aldri nevnte Sættargjerden direkte i sine brev har han sannsynlig ment at særlig jurisdiksjonsartikkelen²⁴⁹ fortsatt sto veldig sterk. En annen indikator på dette er at hertug Håkon aldri selv gikk direkte inn i det som utelukkende var en kirkelig strid. De gangene han selv stevnet biskopens menn var det snakk om konflikter med en verdslig karakter og der det var mulighet for en tolkning av jurisdiksjonsartikkelen som åpnet opp for kongemaktens inntreden i kirkens jurisdiksjon. Dette indikerer at det selv etter baronenes kamp mot Sættargjerden på 1280-tallet fortsatt ikke var avklart hos hvilken samfunnsmakt den rettslige myndigheten lå i kirkesaker. Sættargjerden eller reformbevegelsens krav må fortsatt hatt en viss tyngde hos begge samfunnsmaktene.

I Nidaros er det ikke like mange eksempler på at kongemakten grep direkte inn i konflikten, men mange av de samme konklusjonen kan også sies om forholdene i Nidaros. Gjennom *Laurentius saga* sine beretninger kan vi se at den nærmeste kretsen rundt erkebiskopen, og da antagelig erkebiskopen selv, hadde en ideologi tilknyttet reformbevegelsen og den kanoniske læren. Man forstår at de ønsket et godt forhold til kongen for å vise at maktforholdet mellom den verdslige makten og kirkemakten var slik kirken ønsket den. Denne

²⁴⁹[...] Men for fremtiden skal kirkelige dommere fritt avgjøre slike saker, som er følgende: alle klerkers saker når de fører sak seg imellom eller blir saksøkt av lekmenn, [...]. Bagge 1973: 141

striden der kongemakten blandet seg inn må ha vært, ifølge ideologien om de to sverdene, et stort nederlag.

Det er klare tegn på at reformbevegelsens krav fortsatt hadde betydning og kraft. Spørsmålet er om vi kan se tegn på at reformbevegelsen gikk mot slutten. Som sagt var egen jurisdiksjon et av de viktigste punktene for å oppnå kirkens frihet, men konfliktene i Nidaros og Stavanger viser klare tegn på at det begynte å slå sprekker i dette kravet. Samtidig var paven tydeligvis fortsatt en stor tilhenger av kirkens frihet og kjempet i tillegg for pavens overhøyhet.

En interessant observasjon er domkapitlenes holdning til at den verdslige makten blandet seg inn i kirkelige rettsaker. Det ser ikke ut som domkapitlene delte biskopenes reformholdninger, i hvert fall ikke i så stor grad. Spørsmålet er hvordan de hadde reagert om den verdslige makten hadde gått direkte inn i konflikten og avsagt dom. Det får vi dessverre aldri vite noe om. Det hele kan tolkes som et definisjonsspørsmål. Der de to kirkelederne krevde absolutt fristillelse fra verdslig makt, kan domkapitlet ha vært rundere i kantene. Dommerne var jo tross alt geistlige slik den kanoniske retten og Sættargjerdene krevde. Vi må også se dette i lys av domkapitlenes selvstendighetsutvikling på 1200-tallet. Erkebiskop Jørund og biskop Arne var på mange måter en trussel mot de rettighetene domkapitlet hadde tilegnet seg i løpet av århundret og kongemakten hjalp dem med å opprettholde dem. Samarbeidet med kongemakten trenger derfor ikke å ha vært et ønsket samarbeid fra domkapitlenes side, men en nødvendighet for å garantere deres rettigheter.

Det er også interessant å se biskop Arnes karakterskifte når erkebiskopen plutselig var involvert ved voldgiftsdommen. Det er veldig vanskelig å tenke seg at biskop Arne faktisk var enig i utnevnelsen av voldgiftsdommerne og den eneste grunnen jeg kan se til at han godtok det var erkebiskopens innblanding. I denne sammenheng er det også interessant at erkebiskop Jørund ikke var ekskommunisert, noe han ifølge dommen fra 1299 skulle ha vært. Det kan også se ut til at det var et samarbeid mellom kongen og biskop Narve som gjorde at Jørund ikke ble ekskommunisert til tross for at domkapitlet hevdet at han var det.

Også i Stavanger finner vi at biskop Arne ble truet med ekskommunikasjon, men at det aldri ble gjennomført til tross for at biskop Arne gjentatte ganger overså dommene som ble avsagt. Selv om kongemakten forsøkte å utøve jurisdiksjon ovenfor kirken kan det ikke ha ligget mye makt bak denne utøvelsen når truslene i domsbrevene aldri ble gjennomført.

Erkebiskop Jørunds jarletittel

Som et siste empirikapittel i denne oppgaven vil jeg ta for meg et særtilfelle, nemlig at erkebiskop Jørund ble gjort til kongens jarl. Jeg har valgt å ta med denne hendelsen fordi den treffer midt i oppgavens tema og problemstilling. Som erkebiskop var Jørund den norske kirkes øverste autoritet, men som jarl tok han del i maktsystemet til den verdslige autoriteten. Gjennom denne jarleutnevningen måtte Jørund balansere autoritet fra både kirke- og kongemakten.

Sommeren 1297 ble erkebiskop Jørund utnevnt til jarl av kong Eirik Magnusson. Dette skjedde i tilknytning til det allerede nevnte Tautraforliket og beseglingen av det.

Dette kapittelet skal ta for seg de forskjellige sidene ved Jørunds jarleutnevning. Hvordan fungerte denne tittelen? Hvorfor tillot erkebiskop Jørund å bli gjort til jarl? Hva tjente han på det og hva tjente kongemakten på det? Hvordan passet dette inn i reformbevegelsens strenge krav om kirkens frihet? Jeg har allerede hevdet tidligere i analysen at kong Håkon «reddet» Jørund fra å bli ekskommunisert fordi kongen ønsket å utnytte hans autoritet som erkebiskop. Dette kunne kong Håkon gjøre nettopp fordi Jørund som jarl var underlagt kongens autoritet.²⁵⁰ I delkapittelet om forliket beskrevet i *Laurentius saga* legger jeg også frem muligheten om at Jørund ba kongemakten gripe inn i det håp at hans jarletittel skulle gi ham en fordel.

Før jeg går videre med disse analysene skal jeg ha en liten diskusjon om hva den tradisjonelle jarletittelen innbar. Grunnen til det er at det finnes ytterst få kilder som beskriver Jørunds jarletittel. For å kunne si noe om hans jarletittel må vi derfor se på andre jarler og hvordan de fungerte. Dette skal jeg gjøre ved å se på tre norske jarler på 1200-tallet, Jarlene jeg har valgt som eksempler er valgt fordi de kan direkte sammenlignes med Jørund. Alle var jarler på 1200-tallet og hadde jarledømmer i Norge. Jeg har valgt å ikke ta for meg jarler utenfor Norge (Orkenøyene og Island) fordi de virket under andre forhold enn jarlene i Norge.²⁵¹ Det hadde også vært interessant å si noe om domkapittelets holdning til denne utnevningen, men kildemateriale sier ikke noe om dette og jeg har derfor ikke dette med i analysen. Aller først skal jeg se på hvorfor erkebiskops Jørunds jarleutnevning i det hele tatt er verdt å ta en nærmere titt på.

Jarleutnevningen av erkebiskop Jørund var en usedvanlig handling. P. A. Munch beskriver det slik «[...] denne i Norges hele historie enestaaende Tildragelse [...]».²⁵² Det er

²⁵⁰ Se delkapittel «Biskop Narve og kannik Peter Matas dom av 1299»

²⁵¹ Se H 10 og Imsen, S. (2000) *Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn*. Oslo: Nikolai Olsens trykkeri as.: 81, fotnote 17 og 18. Det ville også ha tatt for stor plass i denne oppgaven.

²⁵² Munch IV, 2: 309

allikevel skrevet lite om denne jarleutnevnelser. I forskningslitteraturen blir det som regel anerkjent at den skjedde, men få har en videre analyse av hva denne jarletittelen innebar og hvorfor den i det hele tatt ble inngått. Noen nevner ikke jarleutnevnelser i det hele tatt. P. A. Munch har i *Det norske folks historie* et lite kapittel der han gjør en lettere redegjørelse av saken. Han er allikevel den eneste som gjør en dypere analyse av hvorfor Jørund tok denne jarletittelen. I 1956 innlemmet Kari Skard et kapittel om Jørunds jarletittel i sin hovedoppgave som i hovedsak analyserer hva tittelen egentlig innebar. Ingen av disse analysene klarer derimot å gi en tilfredsstillende tolkning av denne spesielle hendelsen eller gi noen helhetlig forståelse av dette egentlig forteller om forholdet mellom kirken og kongemakten.

Hva var da så enestående med denne utnevnelser? I et senere brev fra 1310, der Jørunds jarletittel ble opphevet, står det at Jørund avla «homagium» som i den norske utnevnelseremonien ble kalt «håndgangsakt».²⁵³ Seremonien svarte til den felleseuropeiske homagiumsakten som etablerte et gjensidig, forpliktende forhold mellom herren og hans menn. I dette tilfelle mellom kongen og erkebiskopen. En viktig faktor for den videre diskusjonen er at Jørund ved denne seremonien underkastet seg kongen. Dette kan vi se i beskrivelsen av «håndgangsakten» slik den er beskrevet i Hirdskråen kapittel 26. Der fortelles det at hirdmannen (han som avla homagium) skulle knele foran kongen og kysse hans hånd. Deretter avla han en ed som sier at hirdmannen skal være kongen «hull og tro», og ikke vike fra kongens side uten lov.²⁵⁴ Jørund ble også underkastet kongen ved at han mottok et len eller et «feudum» som et senere privilegiebrev til domkapittelet forteller om.²⁵⁵ Det er nok et tegn på parallellen til felleseuropeiske homiagiumsakten der føydsalsystemet nettopp var bygget på at herren ga sin vasall et len.

I lys av maktkonflikten mellom kirken og kongemakten på 1270- og 80-tallet forstår vi at denne underkastelsen ikke var normalen i det norske riket. Tvert imot var det «[...] uden Sidestykke baade før og siden i den norske Historie!»²⁵⁶ En biskop hadde, og hvert fall ikke en erkebiskop, aldri før underlagt seg kongemakten på den måten. Spørsmålet blir da hva denne jarleutnevnelser betydde for reformbevegelsens krav om kirkens frihet.

²⁵³ DN 1, 125

²⁵⁴ Imsen 2000: 40-41. H 1 forteller også at alle undersåtter under kongen skylder ham troskap og at dette gjelder i større grad de som er hans håndgangne menn.

²⁵⁵ DN 1, 88. H 4 beskriver hertugens og jarleds ed. Der beskrives det at de to fikk en «landslut» som ble gitt på kongens betingelser.

²⁵⁶ Keyser II: 81

Hva var en jarl?

Den norske jarletittelen er noe vi kan spore langt tilbake i norsk historie, men tittelens betydning har gått gjennom store endringer.²⁵⁷ Jarletittelen ble delt inn i to kategorier, innenlandske jarler og jarler i skattlandene. Jeg skal se kort på tre jarler som fungerte på 1200-tallet som alle var innenlandske. Hensikten er å få en forståelse av hvilke tanker kongemakten og erkebiskopen hadde om denne tittelen i 1297. Jeg skal også se på hva Hirdskråen forteller om jarler.

Hirdskråen er et lovverk som beskriver forholdet mellom kongen og hans håndgangne menn, alt fra hertuger og jarler til stallarne, kjertesveiner og gjester. Til forskjell fra andre lovverk inneholder ikke Hirdskråen noen protokoll som forteller om tid og sted for verket eller hvem som sto bak det. Det er allikevel ganske sikkert at den ble skrevet parallelt med utarbeidelsen av kong Magnus Lagabøtes Landslov, altså mellom 1273 og 1277.²⁵⁸

Jarlen, sammen med hertugen, skulle ifølge Hirdskråen være kongens fremste rådgiver.²⁵⁹ Hirdskråen forteller at jarletittelen hadde blitt gitt til ektefødte kongssønner, ektefødte kongebrødre eller nære slektninger av kongen. Kongen hadde gitt disse land hvor han selv syntes det passet best, med de vilkår han selv bestemte og det understrekes at denne tittelen aldri skulle gå i arv.²⁶⁰ Jarlene vi vet om fra midten av 1100-tallet og utover 1200-tallet stemmer godt med denne beskrivelsen. Alle, helt frem til erkebiskop Jørund, var beslektet med kongehuset. Under borgerkrigene hadde jarlen også hatt en ledende militær stilling og dette hadde gitt ham en viss politisk innflytelse i riksstylingen.²⁶¹

Knut Helle hevder at til tross for at jarlen skulle fungere som kongen fremste rådgiver var dette ikke realiteten. Dette forklarer han med jarlens lokale forankring til det landområdet han var tildelt. Dette forhindret ham i å være i den umiddelbare kretsen til kongen og han fungerte derfor som rådgiver til kongen bare ved store anledninger og militære situasjoner.²⁶² Dette samsvarer med Grethe Authén Bloms teori om at jarletittelen hadde blitt redusert i Hirdskråen fra å være en riksjarl og «høvetsmann» til en territoriell jarl. Jarlens rolle som riksjarl hadde blitt erstattet med hertugtittelen.²⁶³

²⁵⁷ Blom 1972: 13, 33-38. Angående tittelens betydning analyserer Blom hertugtittelen med jarletittelen slik de er fremstilt i Hirdskråen. Der kommer hun frem til at den tidligere *riksjarlen* var blitt byttet ut med hertugtittelen. Jarletittelen ble redusert til en territoriell stilling.

²⁵⁸ Imsen 2000: 24

²⁵⁹ H 14

²⁶⁰ H 9

²⁶¹ Helle 1972: 333

²⁶² Helle 1972: 333

²⁶³ Blom 1972: 35-36

En av de mest kjente jarlene fra 1200-tallet er Skule Bårdsson. Han ble innsatt som jarl på dødsleie til sin halvbror, kong Inge Bårdsson i 1217 fordi noen, ved kongens død, måtte ta styringen over hirden.²⁶⁴ Etter kong Inge var det den unge birkebeineren Håkon Håkonsson som overtok tronen. Maktforholdet mellom Skule og Håkon var tilnærmet et styringssamarbeid. Skule jarl hadde den reelle makten i nesten halve riket, med Trøndelag som sitt maktsete, og på den tiden var de to titlene mer eller mindre av samme rang. Kong Håkon begynte derimot på denne tiden å jobbe systematisk mot å svekke Skules posisjon. Dette førte til strid mellom de to og Skule gjorde opprør.²⁶⁵

Under Skule sitt opprør ble Knut Håkonsson utnevnt til jarl i 1240 av kong Håkon. Knut var en av Skules rivaler. Håkon Håkonsson saga forteller at Knut ble gitt tittelen jarl for så å få en ordre om å klargjøre et forsvar på Østlandet.²⁶⁶ Knut fikk også styringen over fire Trøndelagsfylker, Namdalen og halve Sogn. Både Skule og Knut var opptatt med styringen i sine egne deler av riket og kan derfor «vanskelig ha vært noen regulær kongelig rådgiver.»²⁶⁷

Under kong Eirik Magnusson fikk Alv Erlingsson tittelen jarl i 1286. Bakgrunnen for dette var, ifølge Helle, at han skulle ta seg av landvernet i Norge. Han var nemlig kjent for sin militære styrke. Som jarl ble han sendt til England for å forhandle om et lån fra kong Edvard I. Sammen med lånet fikk han også tillatelse til å verve frivillige til krigføring mot Danmark.²⁶⁸ Det ble derimot ingen krigføring mot Danmark og året etter gjorde Alv opprør. Dette førte til at han ble forvist og drevet ut av landet for resten av sitt liv. Også i tilknytning til Alv sin jarletittel konkluderer Helle med at jarlenavnet ikke gjorde ham til en fast rådgiver i kongens nærmeste krets.²⁶⁹

Innholdet i jarletittelen til de tre nevnte mennene synes å være mer eller mindre i overenskomst med Hirdskråens beskrivelser. Vi kan derfor bruke Hirdskråens beskrivelser av jarletittelen for å få en forståelse av hva Jørund jarletittel innebar.

Hva var Jørunds motiv og hva tjente han på å bli jarl?

Et viktig spørsmål er hvorfor erkebiskop Jørund tok imot jarletittel og inngikk et vasallforhold med kongen. Det er få kilder som gir noen beskrivelse av denne hendelsen og vi må derfor se på forholdene rundt for å finne noe svar. Lars Hamre hevder at vasallforholdet ble innledet i

²⁶⁴ *Håkon Håkonsson saga*, kap. 11

²⁶⁵ Bagge 2010: 282-283

²⁶⁶ HH kap. 212. Bagge 2010: 82

²⁶⁷ Helle 1972: 334

²⁶⁸ DN 19, 321-325. Helle 1972: 354-355

²⁶⁹ Helle 1972: 355

tilknytning til Tautraforliket fordi erkebiskop Jørund da ble satt i en «særs vanskeleg situasjon.» Situasjonen hadde sammenheng med appellen som tidligere hadde blitt sendt fra korsbrødrene til paven. Tautraforliket førte ikke til at appellen ble trukket tilbake, og Hamre mener derfor at erkebiskop Jørund var redd for å få to dommer mot seg, en fra kongemakten og en som et svar på domkapittelets appell.²⁷⁰ Det står til tider litt uklart for meg hvilke dokumenter Hamre henviser til, til tider. I sin forklaring henviser han bare til et klagebrev som i ettertid fikk utnevnt kansler Bård Serksson til pavelig dommer.²⁷¹ Dette vil videre i analysen bli referert til som «klagebrev I», men det finnes også et annet klagebrev.²⁷² Tidligere i analysen har jeg foreslått at dette klagebrevet ble sendt til paven kort tid etter forliksmøtet i 1296. Ved å ta dette klagebrevet med i argumentasjonsrekken gir Hamres forklaringen bedre mening. Dette vil videre i analysen bli referert til som «klagebrev II». Jeg vil derfor nå bygge videre på Hamres teori, men legge til klagebrev II.

Forliksmøtet hadde altså foregått sommeren 1296, men selve dokumentet ble ikke stemplet med segl før sommeren etter. I mellomtiden ble klagebrevet I som Hamre henviser til besvart av paven og kansler Bård ble utnevnt til dommer 1. februar 1297. Da kansler Bård ble utnevnt til dommer var klagebrev II ennå ikke besvart. Det som av Hamre blir beskrevet som en «særs vanskeleg situasjon» kan da være at da kansler Bård gjorde forliket fra 1296 om til en pavelig dom visste erkebiskop Jørund at klagebrev II ikke var besvart. Muligheten for at det ville bli utnevnt noen andre dommere enn kansler Bård var mulig.

Munch hentyder at Jørund gikk inn i et lensforhold med kongen for å få beskyttelse mot en pavelig dom han var sikker på ville gå imot ham. Munch påstår at Jørund ville bruke den nye posisjonen som jarl til å påvirke kong Eirik og hans kansler til å prøve «den mindelige Afgjørelses Vej». Munch tolker altså Jørund lensunderkastelse som et rop om hjelp fra det minste av to onder.²⁷³

Ser man Hamre og Munch sine teorier i sammenheng forstår man at Jørund var redd for å få en strengere dom mot seg enn det Tautraforliket vitner. Jarleutnevningen kan derfor ha vært en betingelse på at Tautraforlikets bestemmelser skulle stå som dom fra kansler Bård og at Jørund dermed hadde et håp om at nye dommere ikke var nødvendig. Lars Hamre hevder at grunnen til at Jørund gikk med på jarleutnevningen var fordi nettopp Bård Serksson var blitt

²⁷⁰ Hamre 1980: 205. Hamre bruker ordet *appell*, men er trolig det same dokumentet som tidligere har blitt referert til som *klagebrev*. RN 2, 856. fotnote 2

²⁷¹ DN 3, 38

²⁷² Gjengitt i DN 6, 64. Dette klagebrevet blir det gjort rede for under delkapittelet «Tautraforliket av 1297: også en domsavsigelse?»

²⁷³ Munch IV, 2: 306

utnevnt til dommer.²⁷⁴ Gjennom kansler Bård kunne Jørund lage en slik avtale med kongen. Med den posisjonen Bård Serksson hadde var dette en mulighet. Han var en geistlig mann som var blitt gitt pavelig domsrett samtidig som har arbeidet for kongen som hans kansler. Kansler Bård er å regne som en av kongens nærmeste rådgivere.²⁷⁵

Kari Skard har også en lignende forståelse av hvorfor Jørund gikk med på å bli gjort til jarl. Hun utvider derimot argumentasjonen med at det ikke bare var et ønske fra Jørund side og et håp fra ham om at lensunderkastelse ville gagne ham i en uunngåelig domsavsigelse, men også at kongemakten utnyttet en svak periode for erkebiskop for å knytte ham til seg i et avhengighetsforhold.²⁷⁶ Denne teorien skal jeg gå mer innpå i neste delkapittel.

Det er bemerkelsesverdig at forliksdokumentet ble beseglet ett år etter at forliksmøtet ble holdt. En mulig grunn for dette er at erkebiskop Jørund ikke godtok forliket før han ble satt i en situasjon der han kunne få to dommer mot seg. Dette står klagebrev II som et bevis på da det beskriver at Jørund brøt mange av forlikets bestemmelser. Da hadde kongemakten muligheten til å presse på ham en jarletittel i bytte mot at Bård Serksson ikke skulle komme med noen verre dom enn det Tautraforliket bestemte.

Det er lite som sier noe om hva jarletittelen egentlig innebar og hvilke virkninger den hadde. Det er faktisk bare ett dokument som kan tolkes i den retning at det er snakk om Jørunds jarletittel og hva tittelen inneholdt. Jeg har allerede nevnt et privilegiebrev til domkapittelet som nevner Jørunds *feudum*. Brevet er datert november 1298 fra kong Eirik, utstedt av kansler Bård Serksson, og gir domkapittelet domsrett blant annet over seks sveiner. Brevet understreker også at denne domsretten skal skje «dog uten inngrep i den frelse vi har tilstått herr erkebiskop og som hører til hans feudum».²⁷⁷ Tilknytningen til jarletittelen er her bruken av ordet *feudum*.²⁷⁸ Dette er et ord som egentlig ikke hører til i det gammelnorske glossariet, men er hentet fra det europeiske føydalsystemet. *Feudum* vil på norsk svare til et len. Jørund fikk altså et len med spesifikke jurisdiksjonsretter som gikk utover de rettene han hadde som erkebiskop. Dette bekreftes i kong Håkons opphevelsesbrev fra 1310 der han skriver «Heretter skal ikke erkebiskopen gjøre mer for konge og krone enn det forgjengerne hans gjorde i samsvar med kanonisk rett og norsk sedvane.»²⁷⁹ Det antydes altså her at Jørund har hatt retter og plikter

²⁷⁴ Hamre 1980: 211

²⁷⁵ Helle 1972: 594

²⁷⁶ Skard 1956: 69

²⁷⁷ DN 1, 88. Oversatt i Blom 1967: 356. Dette brevet blir analysert i kapittelet om verne- og privilegiebrev.

²⁷⁸ I DN 1, 88, som er skrevet på gammelnorsk, er ordet skrevet *pheudo*, men det er helt klart at dette stammer fra det latinske ordet *feudum*.

²⁷⁹ DN 1, 125

utover hans geistlige embete. Akkurat hva disse rettene og pliktene innebar vet vi ikke sikkert, men med tanke på at Jørunds feudum ble nevnt i privilegiebrevet i sammenheng med at korsbrødrene fikk bøterett kan vi anta at dette også var en del av rettighetene Jørund hadde som jarl. Dette stemmer også overens med hva Hirdskråen forteller om en jarls heder og verdigheter. «Jarlen skal fritt råde for den delen av landet kongen gir ham. Sakøren skal han ta etter loven med miskunn.»²⁸⁰

Kort tid etter hendelsene sommeren 1297 finner vi tegn på at konflikten fortsatt var til stede. Jørund hadde nok en gang handlet mot domkapitlet på en negativ måte. Hvordan skal vi forstå denne fremgangsmåten i sammenheng med jarletittelen? En mulig forklaring kan være at Jørund forventet en slags beskyttelse fra kongen nå som han var hans jarl og som Munch sier, at han håpet på en viss innflytelse på kongen og hans menn. Resultatet ble allikevel det motsatte. Kongen bevilget det nevnte privilegiebrevet til domkapitlet og dommen som senere kom fra de nyutnevnte dommerne var i full favør til domkapitlet.²⁸¹ Dette viser at Jørunds jarletittel stort sett ikke var mer enn en territoriell tittel.

Kongemaktens motiv for å gjøre Jørund til jarl

Den andre siden av saken er hvorfor kongemakten ønsket å gjøre Jørund til jarl. Hva tjente de på denne jarleutnevnelsen? I opphevelsesbrevet til Håkon fra 1310 står det at kong Eirik hadde med råd fra sine rådgivere fått Jørund til å avlegge «homagium». Vi kan anta at en del av disse rådgiverne var de samme som satt i kong Eiriks formynderstyret. Når vi vet hvilken innstilling dette rådet hadde overfor den norske kirken er det kanskje ikke så viktig hva kongemakten konkret fikk ut av Jørunds jarletittel, men heller den ideologiske underdanigheten som fulgte med den. Kongemakten utnyttet en situasjon og som vi allerede har sett hevder Skard at kongemakten utnyttet en svak periode for erkebiskopen.

Lars Hamre skriver om dette forholdet slik:

På si sida måtte det for kongen og mange av hans rådgjevarar stå som et prestisjeskapande fenomen, men også som ein reel maktauke at Jon Raudes ettermann no måtte beda dei verdslege makthavarane om hjelp, og jamvel var villig til å yta kongen homagium.²⁸²

I de tidligere kapitlene har jeg argumentert for at kongemakten førte en form for splitt-og-hersk-politikk overfor kirken. Å utnevne erkebiskopen til jarl kan også ha vært en del av denne politikken. Ved å underlegge erkebiskopen kongemakten var han også tvunget til å fjøre

²⁸⁰ H 12

²⁸¹ DN 1, 88. DN 2, 50

²⁸² Hamre 1980: 205

sin personlige makt tilgjengelig for sin overherre. Den var også med på å undergrave kirkens krav om frihet fra den verdslige makten. For kongemakten var det altså bare ideologien om underdanighet som var viktig. Det at Jørunds jarletittel ikke er nevnt i andre kilder enn opphevelsesbrevet fra 1310 og indirekte nevnt i privilegiebrevet til domkapittelet fra 1298 hentyder at jarletittelen bare var territoriell og ikke inneholdt mer enn de rettighetene han hadde i sitt egent len.

Jørunds jarletittel kan derfor føyes inn i Helles beskrivelse av at de tre nevnte jarlene var for opptatt med styringen av sitt eget len til å bidra noe stort i kongens råd. Kongemakten må ha sittet med denne erfaringen og kunne sannsynlig anta at Jørund også ville være for opptatt med å administrere sitt len og ville derfor ikke måtte ta hensyn til ham som rådgiver. Den ideologiske underdanigheten var allikevel fortsatt til stede.

Det er ingenting annet i senere kilder som henter til at kongemakten fikk noe mer utav jarleforholdet bortsett fra hva som allerede er diskutert under rettsprosessene i Stavanger. I forbindelse med voldsgiftdommen i 1299 argumenterer jeg for at kong Håkon brukte Jørunds jarletittel for å få ham til å iverksette voldsgiftdommen og av samme grunn gjorde at han ikke var ekskommunisert. Om Jørunds jarletittel sier kildene ingenting konkret. Det er, som tidligere nevnt, bare opphevelsesbrevet til Håkon som antyder at Jørund har hatt noen plikter som jarl. Hva disse pliktene konkret var vet vi ingenting om, men som sagt må vi anta at de var knyttet til Jørunds jarledømme og retten til bøter.

Kari Skard har en teori om at jarletittelen til Jørund var arvelig, at alle hans ettermenn også skulle bære denne tittelen, til tross for at Hirdskråens kapittel 9 eksplisitt sier at denne tittelen ikke skal gå i arv.²⁸³ Grunnlaget for å hevde dette finner Skard i det samme opphevelsesbrevet fra 1310. Kong Håkon fant det nødvendig å oppheve erkebiskopens jarletittel, dette ett år etter at Jørund var død og halvannet år etter at kong Håkon hadde avskaffet jarletittel for alle bortsett fra kongssønner i den kjente retterboten fra 1308.²⁸⁴ Skard hevder derfor at hensikten med Jørund jarletittel i 1297 var å opprette et varig lensforhold som alle erkebiskoper etter Jørund var bundet til.

Dette er en ganske vågal teori å hevde med tanke på at Hirdskråen spesifikt sier at jarletittelen ikke skal gå i arv.²⁸⁵ Men det også merkelig at kong Håkon to år etter retterboten fra 1308 der han avskaffe jarletittelen for alle unntatt fra kongssønner og Orknøyjarlen,

²⁸³ H 9: «Er det da aller først gjort vitterlig at slike jarledømmer aldri har vært til arvs og aldri har gått i arv, slik det nok er dømme på.»

²⁸⁴ NGL III nr. 25, s. 74ff. Skard 1956: 72

²⁸⁵ H 9

opphever spesifikt erkebiskopens jarletittel. I tillegg døde erkebiskop Jørund året før. Den eneste forklaringen for opphevelsen jeg kan finne, om vi ikke godtar Skard sin teori, er at temaet om erkebiskopens jarletittel ble tatt opp kort tid før opphevelsesbrevet ble utstedt. Som sagt var erkebiskop Jørund død og Eiliv hadde blitt valgt til ny biskop. En mulighet er at Jørunds jarlelen da ble tatt opp som diskusjonstema. Kong Håkon kan da ha måtte understreke at retterboten fra 1308 også gjaldt erkebiskopen og at den nye erkebiskopen ikke skulle ha bøteinntekter fra dette lenet. Det er dessverre ingen bevis for dette så det blir bare en spekulasjon.

Europeisk påvirkning

Kan denne jarleutnevnelser forståes i en sammenheng med reformbevegelsen? At en geistlig mann underla seg kongemakten på den måten må jo ha vært stikk i strid med reformbevegelsens krav om kirkens frihet. Året før hadde pave Bonifacius utstedt en bulle kalt *Clericis Laicos*. Der kom det klart frem hva han mente om verdslig makt over geistlige. Det sto blant annet;

Nor do they [laymen] prudently realize that power over clerks or ecclesiastical persons or good is forbidden them: [...] and in many ways they try to bring them into slavery and subject them to their authority.²⁸⁶

Denne bullen ble skrevet i forbindelse med pavens konflikt med kong Filip IV av Frankrike etter at kongen hadde krevet skatt fra geistligheten i forbindelse med krig mot England. Filip svarte i august samme år med å kutte all eksport av metaller, edle steiner og omsettelig valuta fra Frankrike. Dette rammet paven hardt da han var avhengig av inntektene fra den franske kirken. Dette førte til at paven i september måtte kapitulere, men understreket at *Clericis Laicos* var skrevet til alle verdslige herrer og ikke bare den franske kongen.

At den franske kongen kunne gå imot selveste paven uten å møte noen særlige konsekvenser kan ha inspirert den norske kongemakten til å utfordre kirkeoverhodet i Norge. Den kan også ha gitt Jørund grunn til å ta imot jarletittelen. Når paven kunne kapitulere for den franske kongen kunne erkebiskopen av Norge underlegge seg den norske kongemakten. Dette betydde ikke at pavemakten ga opp sitt reformprogram. Som tidligere nevnt utgav paven nok en bulle i 1302 der den velkjente ideologien om de to sverdene ble forklart.²⁸⁷ Den franske kongen var også tilhenger av Thomas Aquinas og brukte hans politiske teorier for å forsvare

²⁸⁶ *Clericis Laicos*. Oversatt i Tierney 1964: 175-176

²⁸⁷ *Unam Sanctam*. Oversatt i Tierney 1964: 188-189

sin politikk ovenfor kirken.²⁸⁸ Men det var et tegn på at pavekirkens universelle autoritet ble utfordret med andre politiske tanker.

Sammenfatning og konklusjon

Som forklart i innledningen var den norske kongemakten, bevisst eller ubevisst, påvirket av denne kongeideologien og var dermed opptatt av å styrke kongemakten. Å underlegge erkebiskopen kongemakten på denne måten må for kongemakten ha vært et middel for å styrke kongen. Hvis Skard forståelse av erkebiskopen jarletittel som arvelig er rett hadde kongemakten lyktes med å over kirken til evig tid.

Selv om erkebiskopen fra sin side kan ha sett på pavens kapitulasjon som et signal på at det var greit å underlegge seg kongemakten, kan det ikke ha vært oppfattet som en ønskelig situasjon. Spørsmålet er hva som fikk Jørund til å ta denne tittelen og hva hans selv forventet å få utav det. Jørund var i en situasjon som krevde drastiske tiltak. Ved å inngå jarleed håpet han å kunne løse sine umiddelbare problemer samtidig som han så en mulighet for å ha en påvirkning på kongen som hele tiden hadde en privilegiepolitikk som gikk i domkapittelets favør. I tillegg fikk han en ekstra inntekt i sitt nye len.

Planen om å ha en påvirkning på kongen slo tydeligvis helt feil. Kongemakten hadde klart å redusere jarletittelen til intet mer enn en tittel og dermed var den ubrukelig for Jørund. Dette må han i midlertidig ha forstått for sent.

Det er også verdt å nevne at *Clericis Laicos* ikke bare inneholdt en trussel mot lekfolk som utøvde makt over geistlige, men også en trussel om ekskommunikasjon mot alle geistlige som godtok dette uten videre. Med dette i tankene burde egentlig både den norske kongen og erkebiskopen selv vært ekskommunisert for å inngå vasallforholdet mellom de to, men det finnes ingen tegn på at paven hadde noen reaksjon imot dette.

²⁸⁸ Bagge 2004: 218

Konklusjon

Målet for denne oppgaven har vært å se reformbevegelsens, og da spesielt dens krav om kirkens frihet, sin plass i Norge på 1290-tallet og overgangen til 1300-tallet. Som det eksplisitte uttrykket for reformbevegelsen har Sættargjerden og dens usikre status etter 1290 blitt brukt konkret for å belyse reformbevegelsen. I og med at Sættargjerden er så knyttet til reformprogrammet vil en undersøkelse av dets plass i perioden også si noe om reformbevegelsens plass og motsatt. Fordi kravet om kirkens frihet har en spesiell plass i analysen har oppgaven tatt for seg de gangene kongemakten blandet seg inn i indrekirkelige forhold og utfordret Sættargjerden og reformbevegelsens krav om kirkens frihet. Spørsmålet om Sættargjerdens gyldighet har av mange forskere vært offer for undersøkelse, men deres konklusjoner baserer seg i stor grad på forliket av 1290 og hvordan de tolker det. Min analyses bidrag i denne forskningstradisjonen er å se på dette spørsmålet i lys av to indrekirkelige konflikter som utspilte seg i Nidaros og Stavanger på 1290-tallet og begynnelsen av 1300-tallet.

Opgavens hovedproblemstilling har vært følgende: «Hvilken status hadde reformbevegelsens krav om kirkens frihet og Sættargjerden i 1290-årene og starten av 1300-tallet?»

Jeg har både sett på direkte og indirekte innblanding av kongemakten i de indrekirkelige konfliktene og det har dermed endt opp i tre empirikapitler som skildrer og analyserer disse innblandingene. I tillegg til å finne svar på hovedproblemstillingen, har hvert empirikapitel stilt og svart på sine egne spørsmål. Jeg vil før jeg kommer med en konklusjon på den overordnede problemstilling gi en oppsummering av de hovedfunnene hvert empirikapitel har kommet frem til.

Gjennom mine analyser står det klart for meg at kongemakten ønsket å involvere seg i kirkens jurisdiksjon og å bryte ned reformbevegelsens krav om kirkens frihet. Men det står også klart for meg at noe sto i veien for kongemaktens mulighet til å gripe inn og at den dermed ikke kunne gjøre det uten videre.

Det første beviset for det er kongemaktens vern over domkapitlene. Som Grethe Authén Blom har konstatert ga dette verne kongemakten rett til å gripe inn i konflikter der domkapitlet var involvert. Hadde det vært fritt frem for kongemakten å gripe inn i indrekirkelige konflikter hadde det ikke vært nødvendig å gjøre seg selv til vernere av domkapitlene for dermed å gi seg selv retten til å gripe inn i indrekirkelige forhold. I tillegg skapte disse vernebrevne et samarbeid eller allianse mellom domkapitlene og kongemakten. Spørsmålet man da må spørre seg er hvorfor kongemakten ønsket et slikt samarbeid og hvorfor de skapte det med

domkapitlene og ikke med deres overordnede? I lengden var det mer hensiktsmessig å ha et samarbeid med domkapitlet. Mens den enkelte erkebiskop og biskop døde var domkapitlene en evigvarende organisasjon. I tillegg var dette samarbeidet et uttrykk for en splitt-og-hersk-politikk fra kongemaktens side. Tiden under erkebiskop Jon hadde vist at kirken kunne være en sterk motstander av kongemakten. Med bakgrunn i aristokratiet sin kongeideologi, ideen om en sterk kongemakt, var det å splitte maktgrunnlaget i kirken med på å bygge opp under denne ideologien. Ved å bygge opp under domkapitlene selvstendighetsutvikling bidro det til at konflikten mellom biskop og domkapittel ble intensifisert og splittet dermed makten som kirken satt med samlet. Dette forutsatte at det faktisk fantes en viss maktkrangel innad i kirken og konfliktene i Nidaros og Stavanger var ideell for denne type politikk fra kongemakten side.

I Nidaros virker det som om dette samarbeidet startet som en oppdemming mot en ny og potensielt sterk erkebiskop. Det var også et middel for å kunne utnytte domkapitlets kanoniske rettigheter. I 1283 hadde lekmenn truet disse rettighetene og det første vernet ble gitt for å sikre de kanoniske rettene for domkapitlet. Denne politikken ble videreført i de senere verne- og privilegiebrevene til Nidaros domkapittel. Den hadde også sammenheng med striden på 1280-tallet. Om det skulle oppstå en lignende strid med kirken hadde dette samarbeidet gjort domkapitlet «velvillig stemt overfor den verdslige makt.»²⁸⁹

Også i vernebrevene til Stavanger domkapittel kan vi se den samme type politikk. Vernet gitt av hertug Håkon var mer eller mindre ubetydelige for ham selv, men betydningsfulle for mottakeren. Han styrket domkapitlet uten at det gikk på bekostning av hans egen makt. I Stavanger ble det også skapt en allianse mellom hertugen og domkapitlet med det samme grunnlaget som i Nidaros.

Privilegiene som ble gitt domkapitlene i perioden var også med på å bygge opp under denne splitt-og-hersk-politikken. Ved å gi privilegier til domkapitlene styrket kongemakten domkapitlenes makt i forhold til erkebiskop og biskop. Man kan også se på denne privilegeringspolitikken som en utnyttelse av den selvstendighetsutviklingen domkapitlene allerede var under. Gjennom denne utviklingen hadde domkapitlene fått interesse av å beholde sine rettigheter. Når deres overordnede truet med å redusere disse kunne kongemakten utnytte domkapitlenes behov.

Det andre beviset for at noe sto i veien for kongemaktens direkte inngripen er måten den blandet seg inn i rettsprosessene tilknyttet konfliktene. Kongemakten gikk aldri direkte inn og dømte i konfliktene. Det står allikevel klart at kongemakten hadde et ønske om å gjøre det. Det

²⁸⁹ Blom 1967: 348

er vernebrevene som et bevis på. For det første er det tegn på at hertug Håkon i Stavanger gikk aktivt inn for å få kansler Åke som dommer da det i utgangspunktet var abbed Eirik av Munkeliv som hadde fått domsmandat fra paven. Grunnen til dette kan ikke være annet enn at Håkon ønsket å kunne påvirke dommen selv. I tillegg satte hertug Håkon verdslig kraft bak dommen da han utskrev et påbud om at dommen skulle respekteres. Samtidig ble et formaningsbrev skrevet av kansler Åke og det er en mulighet for at dette ble skrevet på oppdrag av hertugen.

I Nidaros ser det ikke ut som om kongemakten har gjort noe for å påvirke hvem som var dommere i saken, men der ble også kongens kansler utnevnt av paven direkte. Kongemakten må allikevel hatt en påvirkning på dommen som kom fra kansler Bård. Tautraforliket, som i utgangspunktet var et forlik gjort i stand av den verdslige makt, men som jeg har foreslått ble beseglet med pavelig myndighet og dermed forstått som kansler Bårds pavelige dom, hentyder at det var en påvirkning fra kongemakten om dommen, eller forlikets, innhold. Det kan også bli trukket linjer mellom andre pavelige dommere og den verdslige makt der kongemakten kan ha hatt mulighet til å påvirke dommen. Biskop Narve av Bergen er det beste eksemplet på det.

Selv om kongemakten aldri gikk direkte inn og avsa dom om de opprinnelige konfliktspørsmålene så stevnet den partene. Dette forstår jeg som et tegn på at kongemakten prøvde å finne en annen vei inn i konfliktene. Disse stevningene var tilknyttet andre stridigheter som hadde sprunget ut av den opprinnelige konflikten og som inkluderte både geistlige og lekmenn. Det at kongemakten stevnet i saker der lekmenn var involvert, men ikke der det bare geistlige var involvert står som et bevis på at kongemakten ønsket å blande seg, men at det var noe som hindret den til full og helt ta del i konflikten. Hvis dette «noe» faktisk var Sættargjerden er det en interessant teori Seip har lagt frem om at omformuleringen fra Bergenskonkordatet i jurisdiksjonsartikkelen var en åpning for kongemakten til å blande seg inn i de indrekirkelige konfliktene på et juridisk nivå. Hvis vi ser denne teorien i forhold til forståelsen av vernebrevene som et middel for å kunne blande seg inn indrekirkelige konflikter kan det virke som om kongemakten dobbelgraderte seg for å kunne ha noe å si innen kirkelig jurisdiksjon. Kongemakten var påvirket av samfunnsideologien som virket i Europa, og spesielt Frankrike. Troen på at kongemakten hadde rett til å ta del i kirkens jurisdiksjon kan være en konsekvens av denne påvirkningen. Teorien fastslo at all makt kom fra kongen.

Det siste beviset finner jeg i utnevningen av erkebiskop Jørund til jarl. I seg selv var dette en særdeles uvanlig hendelse. Spørsmålet man må stille seg er hvorfor kongemakten ville gi denne tittelen til erkebiskopen. I forhold til hovedproblemstillingen er det mest åpenbare svaret et kongemakten ønsket å utnytte den geistlige makten som erkebiskopen satt med. Dette kommer klart frem i forhold til voldsgiftdommen i Stavanger der erkebiskopen sto som

initiativtaker på et tidspunkt da han egentlig skulle ha vært ekskommunisert. Det er også spesielt at han pekte ut tre dommere som tidligere hadde dømt i Stavanger og gitt en dom som var i domkapittelets favør. Man skulle jo trodd at erkebiskopen, som selv var i en lignende konflikt som biskop Arne av Stavanger, ville tilrettelegge for en dom som gikk i biskopens favør. Det eneste svaret jeg kan finne på denne merkelige oppførselen er at erkebiskopen handlet på ordre fra kongen som kongens jarl. For å kunne utnytte erkebiskopens autoritet ordnet kongen det slik at erkebiskopen ikke var ekskommunisert på betingelsen av at han ordnet en voldsgiftdom med de dommerne som ble utnevnt.

I det store og hele ser det allikevel ut til Jørunds jarletittel i bunn og grunn var en tom tittel og at det viktigste for kongemakten var den ideologiske underdanigheten tittelen representerte. Han fikk et len der han hadde visse rettigheter, men utover det er det ingen tegn på at jarletittelen førte noe videre med seg for Jørund. Da er det også viktig å spørre seg hvorfor erkebiskopen tok imot en slik tittel. Med det spørsmålet er vi også inne på bevisene på at maktbalansen mellom kirke- og kongemakt selv ikke var avklart i samtiden. Dette kan vi se med å ha et kirkelig perspektiv.

Hvorfor erkebiskop Jørund tok imot jarletittel kan forklares med at han var i en vanskelig situasjon. Han sto i fare for å få to dommer mot seg og tok da jarletittelen i et håp om at det skulle gi ham noe støtte fra kongemakten. Det ser allikevel ut til at Jørund ikke vant noe på å bli jarl bortsett fra det som allerede er nevnt om at han slapp unna ekskommunikasjon.

At erkebiskop Jørund allikevel prøvde å vinne noe støtte ved å gå denne veien og tilegne seg denne type makt viser at kirken ikke klarte å opprettholde sine krav om kirkens frihet fylt ut; «noe» sto imot disse kravene. Det sto altså «noe» i veien for begge samfunnsmaktene.

Det kan også se ut til at både kongemakten og erkebiskopen i denne saken var direkte påvirket av konflikten som pågikk mellom pave Bonifacius og kong Filip av Frankrike. Kong Filip sitt mot til å stå imot paven kan ha gitt kongemakten den motivasjonen de trengte til å gjøre Jørund til jarl, mens pavens kapitulasjon kunne for Jørund bety at det i visse tilfelle var greit å underlegge seg den verdslige makten.

Et annet bevis på at kirken ikke klarte å få gjennom kravet om kirkens frihet fullt ut er erkebiskopen og biskop Arnes reaksjon på verne- og privilegiebrevene gitt til domkapitlene fra kongemakten. I Nidaros kommer det klarest frem da erkebiskop Jørund faktisk stjal privilegiebrevet fra domkapitlet. Dette kan ikke tolkes på andre måter enn at erkebiskopen var imot det og så en trussel i det mot sin egen autoritet. Også i Stavanger er det en hendelse som kan tolkes i samme retning. Når biskop Arne beskylder domkapitlet for å ha hentet inn

verdslig hjelp kan dette referer til da domkapitlet leste opp sitt vernebrev fra hertugen da biskop Arne tok fra dem noe ved.

Biskop Arne sitt behov for å argumentere imot verdslig innblanding viser også at det var usikkerhet om maktbalansen i samtiden. På den ene siden må vi anta at det var en viss kraft og autoritet bak denne argumentasjonen, samtidig som behovet for å ytre den høyt viser at det ikke var en selvfølge at dette kravet var gjeldende. En enda sterkere indikasjon på dette finner vi i *Laurentius saga*. Beretningene glorifiserer på mange måter forholdet mellom erkebiskop Jørund og kongemakten og gir dermed uttrykk for kirkens ideologi om de to sverdene var gjeldene i perioden. Annet kildemateriale støtter ikke opp om dette synet på forholdet mellom erkebiskopen og kongen og man kan derfor tolke sagaberetningen som den ønskede situasjonen fra kirkens side. For ettertiden var det viktig for kirken å fremstå slik deres ideologi sa. Å skrive så glorifisert og partisk om denne hendelsen kan tolkes på samme måte som argumentene til erkebiskop Jørund og biskop Arne; på den ene siden må det vært en viss kraft og autoritet bak denne fremstillingen, samtidig som behovet for å fremstille forholdet på denne måten viser at det ikke var en selvfølge at forholdet ble forstått slik.

Det er altså tydelig at kirkelederne ønsket den maktfordelingen som Sættargjerden representerte og idealet om kirkens frihet som den også var et uttrykk for. Det står allikevel også klart at dette ble utfordret og at kirken ikke kunne hevde dette uten videre. Det tydeligste beviset for det er kanskje at Sættargjerden aldri konkret ble nevnt eller hevdet i kildematerialet vi har fra denne perioden.

Som konklusjon på hovedproblemstillingen mener jeg å kunne hevde at det var uklarhet og uenighet om maktfordelingen mellom kirke- og kongemakt i 1290-årene og begynnelsen av 1300-tallet. Det virker som reformbevegelsen hadde en viss grad av gjennomslagskraft, men at denne autoriteten begynte å bli utfordret og dermed mindre respektert. På den ene siden prøvde kongemakten å involvere seg i de indrekirkelige konfliktene, men noe sto i veien for at den kunne gå inn fullt og helt. På den andre siden hevdet kirkelederne reformprogrammets og Sættargjerdens idealer, men møtte motstand når de prøvde å hevde disse kravene. Om det ikke var Sættargjerden som rettsdokument i seg selv som var gjeldene var det reformbevegelsens ånd, som Sættargjerden var et uttrykk for, som fortsatt styrte, og påvirket maktforholdet mellom kirkemakten og kongemakten.

Svaret på spørsmålet om Sættargjerdens gyldighet etter 1290 kan derfor ikke være slik som Keyser og Seip hevder; at den hadde mistet sin kraft. Det er tydelig at den hadde en viss kraft, men at denne kraften ble mer og mer utfordret. Munch sin mening om at forliket mistet sin betydning selv om det ble bekreftet kan heller ikke være den rette forståelsen av

Sættargjerden. Den har tydeligvis hatt en betydning i forholdet mellom kirke- og kongemakt. Jeg må derfor si meg mer enig i Koht, Blom og Bagge sine konklusjoner. Selv om Blom hevder at forliket ikke ble stadfestet i 1290 understreker hun også at det ikke offisielt ble underkjent. Sættargjerden må fortsatt ha blitt regnet som en gyldig avtale, men må også ha blitt redusert i dens betydning og kraft.

Gjennom mine analyser har jeg også funnet paralleller til den samtidige konflikten mellom pave Bonifacius og kong Filip av Frankrike. I begge tilfellene sto reformbevegelsens krav på prøve og ble utfordret av kongemakten. Det ser ut til at kongemaktens samfunnsideologi vant frem om man kan tillegge slutten på reformbevegelsen Bonifacius død. Ingen paver etter ham hevdet bevegelsens krav i noen større grad. Man kan da spørre seg om konfliktene i Norge var del av en større utvikling som til slutt felte pavens autoritet.

I tillegg til å finne svar på min hovedproblemstilling har denne analysen også bidratt til innsikt i andre problemstillinger. Blant annet en alternativ forståelse av Tautraforliket og erkebiskop Jørund jarletittel. I lys av omstendighetene rundt Tautraforliket har jeg foreslått at forliket ved beseglingen i 1297 også ble sett på som en pavelig dom fra kansler Bård. Jarletittelen til erkebiskop Jørund har det blitt gjort svært lite forskning på og mine analyser har dermed bidratt til å fülle dette hullet i forskningen. Som allerede sagt var tittelen i det store og hele en tom tittel for erkebiskopen, mens det fra kongemaktens side var den ideologiske underdanigheten som var viktig.

I tilknytning til teorien om domkapitlenes selvstendighetsutvikling har oppgaven vist at denne utvikling var reel og at kannikene kjempet for å bevare denne selvstendigheten. På mange måter var konfliktene et uttrykk for denne kampen da stridsspørsmålene ofte handlet om domkapitlenes rettigheter overfor biskopen. Et relevant spørsmål man kan stille seg for å underbygge hypotesen er om det fantes andre måter domkapitlene prøvde å garantere disse rettighetene. I tilknytning til verne- og privilegiebrevene gitt til dem har vi sett at domkapitlenes motiv for å ta imot dette vernet og disse privilegiene var nettopp for å bidra til, eller i hvert fall opprettholde, denne utviklingen. Deres godkjennelse av dommene som ble gitt kan også ses med dette perspektivet. Samarbeidet med kongemakten trenger ikke å ha vært et ønsket samarbeid fra domkapittelets side, men en nødvendighet for å garantere sine rettigheter.

Opgaven har også bekreftet at det eksisterte en ideologi blant kongemakten om en sterk kongemakt. Teorien var av Thomas Aquinas og var videreutvikling av Aristoteles. Denne ideologien kommer til uttrykk i alle empirikapitelene i denne oppgaven.

Som argumenteringen og handlemåten til spesielt biskop Arne, men også til dels erkebiskop Jørund har vist, var disse to kirkelederne tro mot reformprogrammet. Biskop Arne

argumenterte eksplisitt med kanonisk rett og begge trosset dommene som ble gitt. I tillegg så begge en trussel i verne- og privilegiebrevene. Dette kan tolkes som at de var uenig i retten bak dets innhold. Man kan tolke Jørund jarletittel som et bevis på det motsatte og at han ved å underlegge seg kongen på denne måten vedkjente kongens makt over kirken. Men man kan også tolke det som et desperat forsøk på å tilegne seg mer makt for å faktisk opprettholde reformprogrammet. Denne forskjellen i hvordan å utrykke reformbevegelsen ser ut for meg som å bunne i forskjellen mellom de to personlig. Med den undersøkelsen jeg nå har gjort får jeg inntrykk av at erkebiskop Jørund av person var en mer tilbakeholdende mann enn biskop Arne. Det kan også forklares med at det sto mer på spill for en erkebiskop enn en vanlig biskop og at erkebiskopen derfor ikke kunne ha en så voldsom uttrykksform.

Oppgaven har også tatt en liten del i diskusjonen rundt Stavangerprivilegiet. Jeg finner det lite sannsynlig, som Blom og Haug hevder, at Stavangerprivilegiet var gjeldene rettspraksis i Stavanger i denne oppgavens periode og at Håkon som konge fornyet det.

Gjennom arbeidet med denne oppgaven har jeg utviklet en hypotese om at domkapitlenes utvikling og deres samarbeid med kongemakten bidro sterkt til svekkelsen av reformprogrammet. Dette var ikke nødvendigvis en bevisst handling fra domkapitlenes side. Mye tyder på at domkapitlene respekterte reformbevegelsen. For eksempel gikk de kirkens vei når de ville føre sak mot sine overordnede. For å kunne gjøre denne hypotesen om til en ordentlig teori må det påvises at selvstendighetsutviklingen gjaldt flere domkapittel i hele Europa og at det var et samarbeid med kongemakten.

Analysene mine har bare tatt for seg forholdene i Nidaros og Stavanger og kirkens forhold til kongemakten. Det hadde vært fruktbart å gjøre en videre undersøkelse i de andre bispedømmene i Norge og se om man der kommer frem til de samme funnene. Det er ikke tegn på like store konflikter i disse bispedømmene i perioden, men møtet mellom kirke- og kongemakt kan analyseres på flere plan.

I tilknytning til dette hadde det vært interessant og fruktbart å få mer forskning på, hvert fall i Norge, domkapitlene som en organisasjon bestående av individuelle aktører der fokuset er på enkeltindividene. Altså en studie av domkapitlene med et aktørperspektiv. Dette går også inn på tematikken om forholdene innad i kirken. Kirken blir i forskningen som regel fremstilt som en enhet, en organisasjon som jobbet mot det samme målet, med de samme idealene. Denne oppgaven har vist at dette ikke nødvendigvis var tilfellet og det er rom for et enda større dypdykk i disse indrekirkelige forholdene enn det denne oppgaven har gjort. Det er gjort noen undersøkelser på de individuelle aktørene i domkapitlene slik som masteroppgaven til Solrun

Hommedal. Hun tar for seg officialembetet i Norge og på Island.²⁹⁰ Hun tar imidlertid bare for seg dette ene embetet innenfor domkapittelorganisasjonen. På grunn av begrensningene i min egen oppgaven er det deler av konflikten som ikke har kommet frem, men det finnes hendelser der man kan begynne å lure på om kapittelmedlemmene ikke lenger bryr seg om sitt åndelige kall og er mer opptatt av sin egen individuelle vinning. Og ikke bare vinning innenfor den religiøse sfære, men også sekulær vinning. Denne hypotesen kan ses i forbindelse med den allerede nevnte selvstendighetsutviklingen og det faktum at alle norske domkapittel var sekulære.

Selv om studier på disse nevnte temaene kunne bidratt til nye perspektiver på min egen problemstilling håper jeg at min undersøkelse har bidratt til en litt større forståelse av maktbalansen og maktforholdet mellom kirken og kongemakten på 1290-tallet og første del av 1300-tallet.

²⁹⁰ Hommedal, S. (2010) *Dom og dommere. En undersøkelse av officialembetet i Norge og på Island 1290-1458*. Masteroppgave ved NTNU: Trondheim

Bibliografi:

Kilder

Biskop Arnes saga. Oversatt av Gunhild og Magnús Stefánsson (2007) Oslo: Aschehoug & co. i samarbeid med fondet for Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske akademi for sprog og litteratur = *Biskop Arne saga*

Biskop Laurentius saga. Oversatt av Kjell Arild Pollestad (2001) Kirkeliv i nord før svartedauden. J. W. Cappelens forlag as = *Laurentius saga*

Diplomatarium Norvegicum I-XI (DN), C. C. A. Lunge, Cr. Unger og H. J. Huitfeldt-Kaas, Christiania og Oslo 1851-1878 = DN

Hirdskråen. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn. Etter AM 322 fol. Imsen S. (2000) Oslo: Nikolai Olsens Trykkeri as. = H

Håkon Håkonssons saga (Oversatt av Alexander Bugge), Kristiania, 1914 = HH

Norges gamle love indtil 1387. bind 2-3. Keyser, R. og Munch, P. A. (1849) Christiania. = NGL

Norske middelalderdokumenter Bagge, S. m. fl. (1973). Universitetsforlaget: 136-150

Litteratur

Bagge, S. (2004) *Europa tar form. År 300 til 1350*. Oslo: Cappelen akademisk forlag

Bagge, S. (2008) *Salvo semper regio iure. Kampen om sættargjorden 1277-1290*. i HT 87: s. 201-224

Bagge, S. (2010) *From viking stronghold to Christian kingdom. State formation in Norway, c. 900-1350*. København: Museum Tusulanum press

Beistad, H. A. Ø. (2016) *An almost fanatical devotion to the pope?* (Doktoravhandling) NTNU, Trondheim

Black, A. (1992) *Political thought in Europe 1250-1450*. Cambridge university press

Blockmans, W. og Hoppenbrouwers, P. (2007) *Introduction to medieval Europe 300-1550*. London/New York: Routledge

Blom, G. A. (1967) *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Universitetsforlaget

Blom, G. A. (1972) «Samkongedømme-enekongedømme-Håkon Magnussons hertugdømme» i *Det kongelige norske videnskabers selskap. Skr. 18*. 1-87. Universitetsforlaget

Blom, G. A. (1997) «Hellige Olavs by. Middelalderen til 1537. Bind 1» i *Trondheims historie 997-1997*. (hovedred.: Sandnes, J.) Universitetsforlaget

- Brundage, J. A. (1995) *Medieval canon law*. London/New York: Longman Group
- Brøgger, A. W. (1915). *Stavangers historie i middelalderen*. Stavanger: Dreyer forlag og boktrykkeri
- Crosby, E. U. (1994). *Bishop and chapter in twelfth-century England. A study of the Mensa Episcopalis*. Cambridge university press.
- Erland, G. A. (2000) «Kongshird og leidangsbonde. Del 1» i *Norsk forsvarshistorie. Bind 1* (Erland, G. A. og Holm, T. H) Bergen: Eide forlag
- Erland, G. A. og Solli, A. (2012). «Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815. Bind 1». i *Stavanger bys historie*. (red. H. Hamre og K. Helle). Stavanger: Wigestrands forlag
- Hamre, L. (1980). «Striden mellom erkebiskop Jørund og domkapitlet i Nidaros» i Steinar Imsen (red.). *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Trondheim 2003: Tapir akademisk forlag: 187-213
- Hamre, L. (1977) *Ein diplomatarisk og rettshistorisk analyse av Sættargjerdene i Tunsberg*, (red. Haug, E.) i HT 83 (2003): 381-431
- Haug, E. (2003) «Konkordat-konflikt-privilegium. Sættargjerdene som indikator på forholdet stat-kyrkje frå Magnus Lagabøter til Christian I (1273-1458)» i Steinar Imsen (red.). *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Trondheim 2003: Tapir akademisk forlag: 83-119
- Haug, E. (2005) *Fra byens grunnleggelse? Nærlesning og nytolkning av Stavanger-privilegiet bestemmelsernes tradering*. I Stavanger museums årbok: 5-73
- Haug, E. (2008) «The conflict in the Stavanger church around 1300 and the intervention of Håkon Magnusson» i *Law and power in the middle ages* (red. Andersen, Münster-Swendsen og Vogt). København: DJØF Publishing
- Haug, E. (2009). *Fra Stavanger-kirkens tidligste historie*, i HT 88: s. 453-483
- Haug, E. (2010). *Stavanger-privilegiet, Stavangers romanske domkirke og klosterruinene på Utstein*, i HT 89: s. 263-271
- Hasund, S (1934) «Tidsrummet 1280 til omkring 1500» i *Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Bind III*. Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Helle, K. (1964) *Norge blir en stat 1130-1319*. Universitetsforlaget
- Helle, K. (1972) *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*. Universitetsforlaget
- Helle, K. (1975) *Stavanger. Fra våg til by*. Stavanger: Stabenfeldt forlag
- Helle, K. (1982) «Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536» i *Bergen bys historie. Bind 1*. Universitetsforlaget

- Helle, K. (2005) «Under kirke og kongemakt 1130-1350» i *Aschehougs Norges historie* (red. Helle, K). Oslo: Aschehoug & Co
- Helle, K. (2008). *Stavanger by og Utstein kloster*, i HT 87: s.577-605
- Helle, K. (2009). *Stavanger som by og kirkelig sentrum. Svar til Eldbjørg Haug*, i HT 88: s. 685-697
- Helle, K. (2009) «Narve» <https://nbl.snl.no/Narve>. Hentet 24.01.18
- Hommedal, S. (2010) *Dom og dommere. En undersøkelse av offisiellembetet i Norge og på Island 1290-1458*. Masteroppgave ved NTNU: Trondheim
- Hübert, M. (1922). *Nogen undersøkelser om de norske domkapitler. Væsentlig indtil 1450*. Kristiania: Grøndahl og Søn
- Imsen, S. (2000) *Hirdskråen. Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn*. (etter AM 322 fol) Oslo: Nikolai Olsens trykkeri as.
- Ingesman, P. og Pedersen, N. A. (2012) *Kirkens historie. Bind 1*. København: hans Reirzel forlag
- Joys, C. (1955a). «Erkebiskop Jon og Magnus Lagabøte. Sættargjerd og lovgivning 1267-1280» i *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153-1953*. (red. A Fjellbu m.m). Oslo: Forlaget land og kyrkje: 281-323
- Joys, C. (1955b). «Strid med kongemakten. Erkebiskop Jon dør i landflyktighet» i *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153-1953*. (red. A Fjellbu m.m). Oslo: Forlaget land og kyrkje: 327-341
- Joys, C. (1955c). «Erkebiskop Jørund 1287-1309. Strid mellom erkebiskop og domkapitel.» i *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153-1953*. (red. A Fjellbu m.m). Oslo: Forlaget land og kyrkje: 342-361
- Keyser, R. (1856-58) *Den norske kirkes historie*. Christiania
- Koht, H. (1916) *Sættargjerden i Tønsberg*. I HT 5, rk. 3: 261-276
- Kolsrud, O. (1958) *Noregs Kyrskjesoga*, bind 1. Oslo: H. Aschehoug co
- Moseng, O. G. et al. (1999) *Norsk historie 750-1537*. (2.utg). Universitetsforlaget
- Munch, P. A. (1859) *Det norske folks historie*. I-IV, 2. Christiania
- Mundal, E. (2004) «Sagalitteraturen» i Haugen, O. D. (red.) *Handbok i norrøn filologi*. Bergen
- Pedersen, S. A. (2012) *I kjølvatnet av stðamál: årsaker til konflikt mellom "lek og lærd" på Island ca. 1297-1390*. Masteroppgave ved NTNU: Trondheim

- Sandaaker, O. (1970) Håkon Håkonsson og Stavanger-privilegiet. I HT49: 286-308
- Seip, J. A. (1942) *Sættargjerden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*. Oslo: A. W. Brøggers boktrykkeri as
- Skard, K. (1956) *Den norske kirkes militære og skattemessige privilegier. Til belysning av deres begrunnelse og utvikling frem til 1310*. Hovedoppgave ved UiO
- Stefánsson, G. og M. (2007) *Biskop Arnes saga*. Oslo: Aschehoug & co. i samarbeid med fondet for Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske akademi for sprog og litteratur
- Tierney, B. (1964) *The crisis of church & state 1050-1300*. Englewood Cliffs
- Tobiassen, T. (1964) *Tronfølgelov og privilegiebrev. En studie i kongedømmets ideologi under Magnus Erlingsson* i HT 43: 181-273
- Vadum, K. (2015) *Bruk av kanonistisk litteratur i Nidarosprovinsen ca. 1250-1340*. Doktoravhandling i historie ved UiO: Oslo